

فصلنامه تخصصی کتابخانه بزرگ
حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷ / بهار ۱۴۰۱

کتابت و روایت نهج البلاغه در «قم» قرن ششم: نهج البلاغه علی بن ابی سعد الطیب القمی رسول جزینی درجه^۱

چکیده

عالمان و ادیبان برجسته امامی قم در قرن ششم، افرادی همانند حسن بن فادار قمی، محمد بن ابی نصر قمی و افضل الدین ماهابادی، به برپائی مجالس قرائت و سماع، و روایت نهج البلاغه اهتمام داشته‌اند.

علی بن ابی سعد دانشمند، طیب و ادیب امامی اهل قم، نسخه‌ای از نهج البلاغه را کتابت کرده و سپس آن را بر محمد بن ابی نصر قمی و عزالدین علی راوندی قرائت نموده، و اجازه روایت آن را از آن دو دریافت کرده است. او که در سنین جوانی اجازه روایت نهج البلاغه را از ابوالرضا راوندی گرفته بود، نسخه‌اش را با نسخه ابوالرضا مقابله می‌کند. اصل نسخه او در دست نیست ولی حداقل پنج نسخه در کتابخانه‌های ایران در دسترس است که بر اساس نسخه او هستند، و در بین آنان نسخه‌ای که عبدالرشید بن نورالدین شوشتری آن را به دقت استنساخ کرده، اساس کتابت نسخه‌های بعدی بوده است.

کلیدواژه‌ها

نسخه‌های خطی نهج البلاغه؛ محمد بن علی بن احمد بن بندار المودب، حسن بن فادار قمی؛ علی بن فضل‌الله راوندی؛ ابونصر علی بن ابی سعد الطیب القمی؛ ابوالرضا فضل‌الله بن علی راوندی؛ بنیاد بن باباجان شیرازی؛ عبدالرشید بن نورالدین شوشتری

۱. کتابدار کتابخانه دانشگاه مذاهب اسلامی تهران jazini1359@gmail.com

درآمد

سید رضی (م ۴۰۶) در سال‌های اول قرن پنجم، نهج البلاغه را در بغداد عرضه نمود و مدت کوتاهی بعد، از طریق برخی شاگردان و راویان ایرانی او، نهج البلاغه وارد برخی مناطق شرق جهان اسلام شد. شواهد موجود نشان از روایت و توجه به نهج البلاغه در قرون پنجم و ششم در میان تعدادی از عالمان و ادیبان مناطق نیشابور، ری، جرجان، اصفهان، کاشان، و قم دارد.

برای پیجونی سیر روایت و ترویج نهج البلاغه در این مناطق با مشکل کمبود اطلاعات و گزارش‌های تاریخی و رجالی مواجه هستیم. در نگاه اول اطلاعات ما بسیار اندک و محدود به چند اجازه و طریق روائی در کتب تراجم است. در این میان مراجعه به نسخه‌های خطی کمک نسبتاً خوبی برای روشن کردن بخشی از تاریخ روایت و ترویج نهج البلاغه در بوم‌ها و مناطق مختلف می‌کند. بر اساس اطلاعات موجود در نسخه‌های کهن نهج البلاغه (مانند انجامة‌های کاتبان، تملک‌ها، یادداشت‌های مقابله و بلاغ) و بخصوص اجازات و گواهی‌های قرائت و سماع که بعضاً بر این نسخه‌ها است، تداول و رواج نهج البلاغه در مناطق و مراکز علمی را می‌توان پیگیری کرد.

از نهج البلاغه نسخه‌های کهن و مهمی باقی مانده، که هنوز بسیاری از آنان مورد مطالعه و بررسی قرار نگرفته‌اند. کاتبان برخی از نسخه‌ها خود عالمانی فاضل و اهل ادب بوده‌اند که کوشیده‌اند با تهیه و رجوع به نسخه‌های مختلف و مقابله با آنان، نسخه‌های خود را تصحیح کنند، و یا حاشیه‌های بر آن بیفزایند. به عنوان نمونه ابوالرضا راوندی (م ح ۵۷۱)، ابن سکون الحلی (م ح ۶۰۰)، ابن خازن حائری (م ح ۷۹۳؟)، حسن بن علی ابن شدقم (م ح ۹۹۵) از جمله عالمانی بوده‌اند که به کتابت و تصحیح نهج البلاغه اهتمام داشته‌اند.

در بخش نخست به کتابت و روایت نهج البلاغه در قم اشاره خواهد شد و پس از آن درباره دانشمند گمنام امامی علی بن ابی سعد الطیب سخن گفته، و سپس نسخه‌ای او از نهج البلاغه به اجمال معرفی خواهد شد.

بخش اول: کتابت و روایت نهج البلاغه در قم

قم از مناطق قدیم شیعه نشین در نواحی مرکزی جبال در ایران است، که از همان قدیم از مراکز علمی و پویا شیعی بوده است. در این بخش تعدادی از عالمان و ادیبان امامی ساکن در قم که به کتابت یا قرائت و سماع نهج البلاغه اهتمام داشته‌اند، معرفی خواهند شد.

۱ و ۲. حسین بن حسن المودب و محمد بن علی بن احمد بن بندار المودب

نسخه‌ای بسیار کهن و نفیس از نهج البلاغه به خط نسخ مُعرب، در کتابخانه آیت‌الله مرعشی به شماره ۳۸۲۷ نگهداری می‌شود که توسط شخصی به نام حسین بن حسن بن حسین المودب در ذی القعدة سال ۴۹۹ (یا ۴۶۹ ق)، کتابت آن به اتمام رسیده است.^۱ در حواشی آن اختلاف نسخ، و توضیحاتی به خط‌های متفاوت دارد. این نسخه در اعراب گذاری و ضبط بسیار دقیق توصیف شده است.^۲ نسخه زمانی در اختیار میرزا عبدالله افندی بوده است.^۳

در پایان جزء اول آن در ذیل انجامه کاتب، یک گواهی قرائت به خط شخصی با نام «محمد بن علی بن احمد بن بندار» به این شکل آمده است: «قراء علی هذا الجزء شیخی الفقیه الأصلح ابوعبدالله الحسین رعاه الله، و کتب محمد بن علی بن أحمد بن بندار بحظّه فی جمادی آخره سنة تسع و تسعین و أربعمائة هجرية عظم الله یمنها بمنّه» (تصویر شماره ۱). ابن بندار، نویسنده این گواهی، بیان می‌کند شیخ او ابوعبدالله حسین که به احتمال بالا همان کاتب نسخه بوده، آن را بر او یا برای او قرائت کرده است. آقابزرگ می‌نویسد ظاهراً کاتب آن ابوعبدالله حسین المودب القمی، از مشایخ قطب راوندی (م ۵۷۳) و از راویان جعفر بن محمد بن عباس دوریستی (۳۸۰-بعد ۴۷۴ ق) است.^۴ در منابع تراجم به غیر از این اجازه، هیچ اطلاع دیگری از «ابن بندار» نیامده است؛ در ادامه اطلاع جدیدی درباره او خواهد آمد.

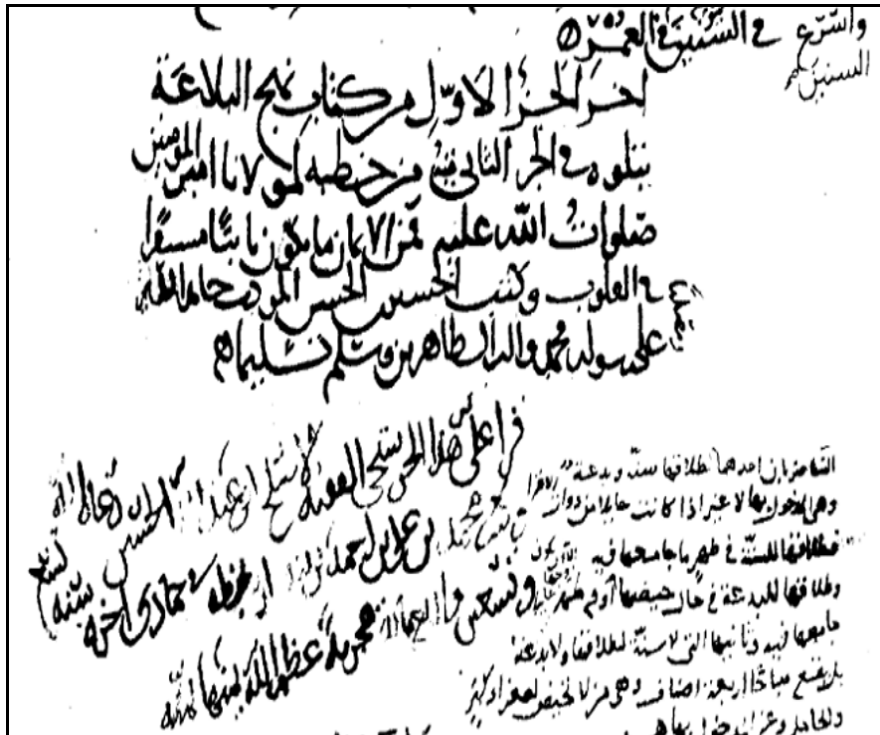
۱. این نسخه به صورت عکسی توسط کتابخانه آیت‌الله مرعشی در سال ۱۴۰۶ ق منتشر شده است.

۲. نهج البلاغه، حقه و ضبط نصح علی اربع نسخ خطیه قدیمه الشیخ قیس بهجت العطار، ص ۲۱

۳. افندی، عبدالله، ریاض العلماء، ج ۲، ص ۳۲، ۴۳، ۴۹، ۸۷

۴. آقابزرگ، طهرانی، طبقات اعلام الشيعة، ج ۲، ص ۶۱-۶۲، ج ۳، ص ۸۲-۸۳؛ قطب راوندی، قصص الانبیاء، ج ۱، ص ۳۲۲: «اخبرنا الأديب ابوعبدالله الحسين المودب القمی حدثنا جعفر الدوریستی ...»

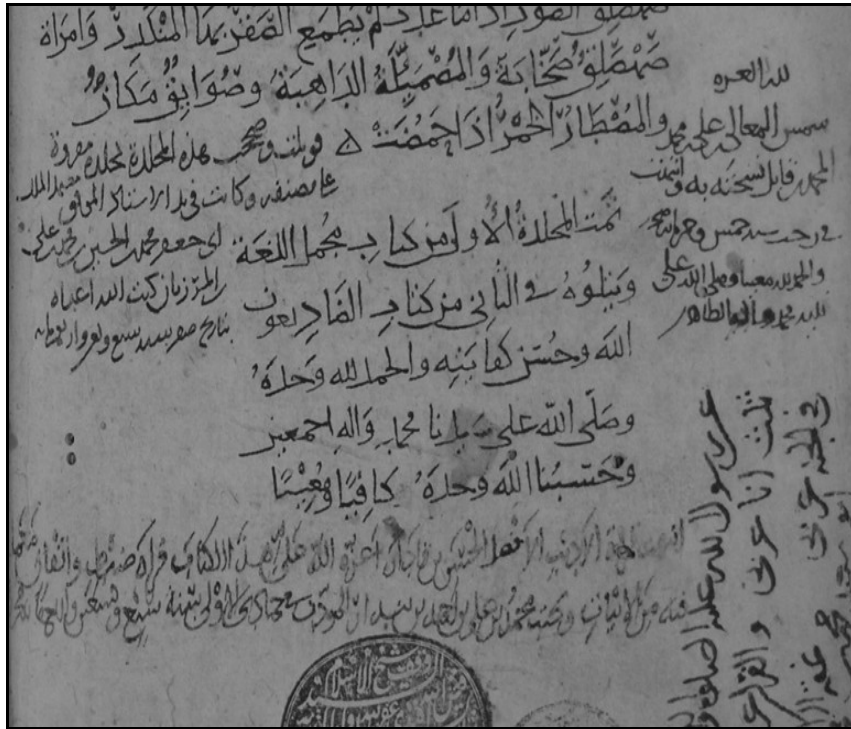

تصوير (۱): گواهی قرائت نهج البلاغه به خط محمد بن علی بن احمد بن بندار، جمادی الاخر ۴۹۹ ق
 نسخه‌ای کهن از کتاب مجمل اللغة متعلق به قرن پنجم، در کتابخانه فیض الله افندی
 استانبول ترکیه، به شماره ۲۰۹۴ نگهداری می‌شود. در پایان آن، ذیل انجامه کاتب، اجازه و
 انهاء ای کهن آمده مبنی بر اینکه حسن بن فادار قمی، دانشمند و ادیب امامی، از قرائت آن بر
 محمد بن علی بن احمد بن بندار در تاریخ جمادی الاول ۴۹۷ ق فراغت حاصل کرده
 است: «انتهت قراءة الأديب الأفاضل الحسن بن قادار اعزّه الله عليّ هذا الكتاب قراءة ضبط و
 اتقان ممّا (؟) فيه من الابيات، و كتب محمد بن علي بن أحمد بن بندار المودّب، في جمادي الأولى
 سنة سبع و تسعين و أربعائة» (تصوير ۲).^۱

۱. نگارنده در مقاله‌ای با عنوان «کاوشی درباره جایگاه شیعیان در کتابت کتاب مجمل اللغة»، که در مجله پژوهشنامه امامیه شماره ۱۶ منتشر خواهد شد، این نسخه را معرفی نموده است.

این دو اجازة پیشین نشان می دهد محمد بن علی بن احمد بن بندار، دانشمندی ادیب و فاضل در نیمه دوم قرن پنجم و اوائل قرن ششم بوده که احتمالاً در قم ساکن بوده است.

تصویر (۲): مجمل اللغة. اجازة و انهاء محمد بن علی بن احمد بن بندار به حسن بن فادار در جمادی الاول ۴۹۷ ق

میراث شهاب

کتابت و روایت نهج البلاغة در قرن ششم: علی بن ابی سعید الطیب القمی

۳. حسن بن فادار قمی

حسن بن فادار قمی، عالم و لغوی امامی در نیمه نخست قرن ششم است؛ شیخ منتجب الدین رازی او را با عبارت «الشیخ الادیب أفضل الدین الحسن بن فادار القمی، امام اللغة» توصیف کرده است.^۱ عبدالجلیل قزوینی در شماری از پیشوایان لغت عربی از او با

۱. منتجب الدین رازی، فهرست أسماء علماء الشيعة ومصنفیهم، تحقیق عبدالعزیز الطباطبائی، ص ۵۱

تعبیر «ادیب بوعبدالله افضل‌الدین الحسن بن فادار القمی، عدیم النظیر» نام برده است.^۱ گذشت که او کتاب مجمل اللغة را بر ابن بندار قرائت کرده، و ابن بندار از او با تعبیر «الادیب الأفضل الحسن بن قادار» نام برده است. درباره وجه تسمیه و معنای نام پدر او یعنی «فادار»، چند احتمال داده شده است،^۲ اما نکته قابل تأمل آنکه ابن بندار در اجازه پیشین نام پدر او را به شکل «قادار» آورده است؛^۳ البته در یک یادداشت بلاغ سماع که در همان نسخه آمده شکل مشهور «فادار» نیز آمده است: «...القرأة إلى هنا على الأديب البارع الحسن بن فادار دام فضله (۴)، و هذا خط الملقب بالرشيد الرازي» (مجممل اللغة، برگ ۱۸).

نسخه‌ای کهن از نهج البلاغه در کتابخانه ابوکلام آزاد دانشگاه علیگره هندوستان نگهداری می‌شود^۴ که در ماه شعبان سال ۵۳۸ ق توسط علی بن ابی القاسم بن علی الحاج کتابت شده و با نسخه‌ای که از روی نسخه حسن بن فادار کتابت شده، مقابله شده است: «عورض من أوله إلى آخره بنسخة من نسخة الأديب أفضل‌الدین حسن بن فادار القمی طول الله بعمره»؛ عبارت دعائی اخیر نشان می‌دهد وی در این سال زنده بوده است.^۵ ابن فادار اشعاری در مدح نهج البلاغه سروده که بر ابتدا یا پایان چند نسخه نهج البلاغه نقل شده است.^۶

۱. عبدالجلیل قزوینی رازی، النقص، ص ۲۱۳. خانواده «ابن فادار» اهل علم و ادب بوده‌اند. ابوالرجاء قمی از نواده او «ظهيرالدين ابوالفضل، پسرزاده افضل‌الدین حسن بن فادار قمی» نام برده که از سوی طغرل سوم (۵۷۱-۵۹۰) به ریاست دیوان انشاء منصوب شد (ذیل نفثة المصدور، ص ۳۰۹-۳۱۰). جرفادقانی - مترجم تاریخ یمینی - در خاتمه کتابش، در جریان گزارش آشوب‌های اواخر دوره حکومت طغرل سوم آورده که پسران حسن بن فادار از کتاب دولت بودند که به قتل رسیدند (ص ۴۲۷). منتجب‌الدین از فرزند او «سدیدالدین ابومحمد بن حسن بن فادار قمی» با توصیف «فاضل قاضی» یاد کرده است (فهرست، ص ۲۴).
۲. محمدکاظم رحمتی، درآمدی بر شناخت نسخه‌های نهج البلاغه، ص ۱۶۹ پاورقی.
۳. حسن بن فادار اشعاری در مدح نهج البلاغه داشته که در ابتدا یا پایان چند نسخه موجود آمده است؛ نکته قابل توجه در دو نسخه نام او با عنوان «افضل‌الدین الحسن بن قاذان القمی» نوشته شده است (کتابخانه ملی شماره ۹۴۳۱، مورخ ۷۰۸ ق)، هرچند «قاذان» در اینجا خود تصحیف است اما می‌تواند مویدی بر درستی نام «قادار» در انهاء ابن بندار باشد.
۴. تصویر رنگی نسخه توسط رایزنی جمهوری اسلامی ایران در هند در سال ۲۰۱۱ م منتشر شده است.
۵. نسخه‌ای کهن از نهج البلاغه به شماره ۵۶۹۰ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نگهداری می‌شود که بر عالم امامی قطب‌الدین راوندی (م ۹۵۷۲) قرائت شده؛ و در ابتدا آن (ظاهراً) به همان خط متن، اشعار ابن فادار با عنوان «الشیخ‌الادیب افضل‌الحسن بن فادار رحمه الله» آمده است که نشان می‌دهد «ابن فادار» در آن زمان از دنیا رفته بوده است.
۶. علاوه بر چند نسخه‌ای که در پاورقی‌های قبلی گذشت، این اشعار بر برگ عنوان نهج البلاغه کتابخانه آیت‌الله مرعشی به شماره ۱۱۱۷۳ با عنوان «الابی علی الحسن بن فادار فی مدح نهج البلاغه» آمده است. همچنین در پایان نهج البلاغه کتابخانه دولتی برلین به شماره ۱۱۰۵ Springer که از او با عنوان «افضل‌الدین الحسن بن قاذان القمی» نام برده است (نسخه اخیر تذکر دکتر حسن انصاری در سایت کاتبان)

متصفح نهج البلاغة وارد	عللاً يزيد عى الألد البارد
وراد شرب بلاغة لاقى به	رياً غليل موافق و معاند
متنزه فى روضة قد نورت	جنباتها بشواهد و شوارد
و مسارح نشر الحيا بعراضها	راياته فملاًن عين الزايد
حكّم عليها مسحة العلم الإلهي	المصفى من معاب الناقد
دُررٌ بها عبّق النبوة فاعم	اذ كان سُقيها بماء واحد
قربن مرق بلاغة لمريدها	و فتحن مُغلق بابها للراشد
و مواعظ و زواجر و مرشد	و فوائد و توائم فوارد

۱-۳. اجازة روايت نهج البلاغة توسط ابن فادار به على بن محمد بن على كاشانى

ميرزا عبدالله افندى نسخه‌ای کهن از نهج البلاغه را در اصفهان دیده و دو اجازة موجود بر آن را نقل کرده است، که یک اجازة توسط عبدالرحيم ابن الاخوه در سال ۵۴۶ ق در زمان حضور او در کاشان برای على بن محمد بن على شعرى نوشته شده است.^۱ بر روی نسخه اجازة‌ای دیگر به على بن محمد کاشانى بوده که افندى نام مجيز (اجازة دهنده) را حسين بن فادار بن حسين نوشته است. به احتمال بالا این شخص همان حسن بن فادار باشد که به خاطر بدخطی اجازة، درست قرائت نشده است.^۲

محتوای اجازة در متن چاپی رياض العلماء خالی از اشکال نیست و لذا نگارنده به نسخه دستنویس مؤلف مراجعه کرده و متن اجازة را بر اساس آن می‌آورد، و اختلافات بين نسخه دستنویس مؤلف و متن چاپی در پاورقی تذکر داده می‌شود. متن اجازة به این صورت است:

«الشيخ الرشيد ابوالحسين (الحسن محمد)^۳ علي بن محمد بن علي القاشاني؛ كان من تلامذة الشيخ الحسين بن فادار بن الحسين و قراء عليه كتاب نهج البلاغة (و كان عليها اجازة اخرى كما نقلناها) يا «يعلمناها» [ايضاً في ترجمة الشيخ الامام رشيدالدين ابوالحسن علي بن محمد بن

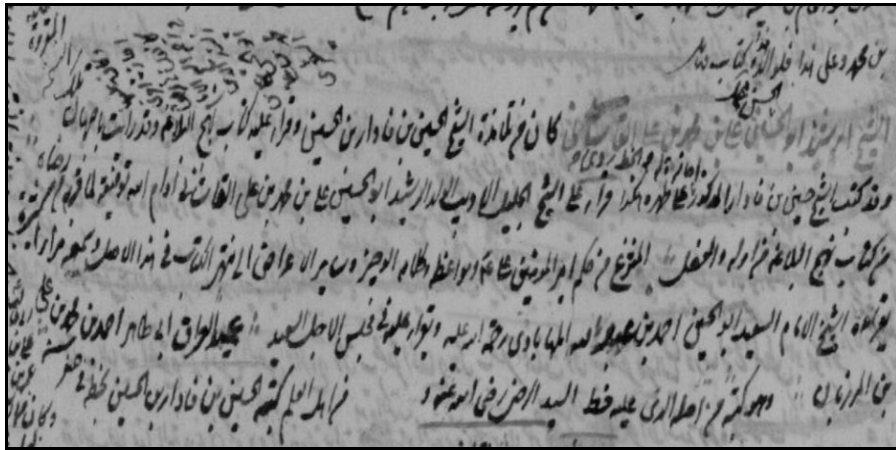
۱. عبدالله افندى، رياض العلماء، ج ۴، ص ۲۲۹-۲۳۰

۲. آقا بزرگ طهرانی، الذريعة، ج ۱، ص ۱۸۷؛ رحمتی، درآمدی بر شناخت نسخه‌های نهج البلاغه، ص ۱۶۵-۱۶۷

۳. در نسخه دستنویس مؤلف این عبارت با جوهر مشکى در بالای کلمه «الحسين» نوشته شده است.

علي الشعيري^۱ و قد رأيت باصبهان (تلك النسخة المقررة عليه)^۲ و قد كتب الشيخ حسين بن فادار المذكور (اجازة له، و الخط ردى صح) علي ظهره هكذا: «قرأ علي الشيخ الجليل الأديب الولد الرشيد أبو الحسين علي بن محمد بن علي القاشاني أدام الله توفيقه لما قربه من رضاه، من كتاب نهج البلاغه من اوله و الفصل^۳ المنتزع من حكم امير المؤمنين علي عليه السلام و كلامه الوجيز و سائر الاغراض الى منتهى الكتاب في هذا الاصل، و سمعه مراراً كثيرة يقرأه الشيخ الامام السعيد ابو الحسين احمد بن عبدالله المهابدي رحمة الله عليه و يقرأه عليه في مجلس الاجل السعيد عميد العراق ابي طاهر احمد بن محمد بن علي بن المرزبان ، و هو كتبه من أصله الذي عليه خط السيد الرضي رضي الله عنه و من اهل العلم. كتبه الحسين بن فادار بن الحسين بخطه في صفر سنة» (رياض العلماء، دستنويس مؤلف، كتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۵۳ ب، ص ۲۸۴) (تصوير شماره ۳).

تصوير (۳): رياض العلماء، دستنويس مؤلف

۱. این قسمت در متن چاپی نیامده است. ظاهراً قسمت‌های که داخل پراندر گذاشته‌ام از افزوده‌های بعدی افندی بوده است.
۲. این قسمت در متن چاپی نیامده است.
۳. در اینجا و سه مورد دیگر که در متن اجازة بالا خالی گذاشته شده، در متن دستنویس مؤلف به همین صورت خالی است.
۴. اگر در اصل «الشیخ» بوده، همانطور که در متن چاپی آمده، معنا می‌دهد نسخه بر ماهابادی قرائت می‌شده، ولی اگر در اصل «الشیخ» بوده، همانطور که در دستنویس افندی آمده، معنا می‌دهد ماهابادی خود قرائت می‌کرده است.
۵. در دستنویس رياض العلماء، بالای این کلمه و حرف بعدی آن، سه نقطه قرمز رنگ گذاشته شده است. ظاهراً این موارد سه نقط شک است که افندی عدم وضوح برخی کلمات در نسخه اصل را با آن تذکر داده است.

ابن فادار در ابتدا اجازه می‌نویسد که کاشانی نهج البلاغه را بر او قرائت کرده است اما ادامه اجازه خالی از ابهام نیست و ظاهراً علت آن بد خطی آن بوده که افندی نتوانسته به صورت کامل و دقیق آن را خوانش و نقل کند. یک برداشت آن است که علی بن محمد کاشانی به عنوان مجاز (اجازه گیرنده)، نهج البلاغه را بر ابوالحسین احمد بن عبدالله المهابادی قرائت (یا سماع) کرده و در مجالس «عمیدالعراق ابی طاهر احمد بن محمد بن علی بن المرزبان»^۱ نهج البلاغه بر او (کاشانی یا مهابادی؟ بسته به اینکه «علیه» به چه کسی بر می‌گردد) قرائت شده است و نسخه او («هو») به چه کسی بر می‌گردد؟ عمیدالعراق یا مهابادی یا کاشانی) از روی نسخه‌ای که بر آن خط سید رضی بوده، کتابت شده است. اما شاید بتوان با در نظر گرفتن اختلاف طبقه مهابادی و کاشانی، در برداشت اخیر تردید کرد. ابن فادار در حالی این اجازه را می‌نویسد که مهابادی از دنیا رفته، و از طرف دیگر علی بن محمد کاشانی را با تعبیر «الولد الرشید» توصیف می‌کند، لذا قرائت کاشانی بر مهابادی بعید به نظر می‌رسد. پیشنهاد نگارنده برای خوانش و فهم این اجازه به این صورت است که چون اجازه‌ای که افندی دیده به خطی ناخوانا بوده، احتمال دارد «سمعه» در اصل اجازه «سمعته» بوده و در نتیجه از اجازه این طور برداشت کرد که خود شخص ابن فادار نهج البلاغه را چندین بار از مهابادی سماع کرده، از جمله در مجلسی که در حضور «عمیدالعراق ابوطاهر» نهج البلاغه بر مهابادی قرائت می‌شده است؛ و همچنین نسخه مهابادی از روی نسخه‌ای کتابت شده که بر آن خط سید رضی بوده است، والله اعلم.

۲-۳. ابوالحسن علی بن محمد بن علی الشعری (الشعیری) و ابوالحسین

علی بن محمد بن علی کاشانی دو نفر یا یک نفر هست؟

افندی در ریاض العلماء بر اساس دو اجازه‌ای که بر آن نسخه کهن نهج البلاغه دیده، دو عنوان ترجمه مجزا، با یک فاصله میان آن دو، به دنبال هم آورده است. یکی با عنوان «الشیخ

۱. درباره این شخص اطلاعی پیدا نکردم. تعبیر «عمیدالعراق» برای او نشان می‌دهد ظاهراً شخصی صاحب منصب یا از کارگزاران حکومتی بوده است. در پایان نسخه مجمل اللغة پیشین، یادداشت مقابله‌ای به تاریخ صفر ۴۹۷ ق دارد (تصویر ۲)، که از شخصی با عنوان «معتدالملک ابی جعفر محمد بن الحسین بن محمد بن علی بن المرزبان» نام برده شده است. ظاهراً این دو از یک خانواده بوده‌اند.

الامام رشید الدین ابوالحسن علی بن محمد بن علی الشعیری^۱ که در شرح حال اش، ابن اخوه به او در تاریخ جمادی الاول سال ۵۴۶ ق در کاشان، را نقل کرده است. افندی با یک فاصله بعد، عنوان «الشیخ الرشید ابوالحسن علی بن محمد بن علی بن علی القاشانی» را آورده است. با توجه به شباهت اسامی و از آنجا که متن هر دو اجازه بر روی یک نسخه نهج البلاغه بوده می توان نتیجه گرفت این دو نام اشاره به یک نفر است. اما نکته محل تأمل آنکه افندی که اصل نسخه را دیده، چرا این دو عنوان را مجزا آورده است. مسئله دیگر آنکه در نسخه دستنویس ریاض العلماء بالای عنوان دوم بر روی «ابوالحسن علی» ظاهراً بعداً توسط خود افندی «الحسن محمد» اضافه شده، که مسئله را پیچیده تر می کند.

۴ - ۵. احمد بن علی ماهابادی و نواده او حسن بن علی الماهابادی

ماهباد قریه ای مشهور بین قم و اصفهان بوده که ساکنان آن شیعه امامی بوده اند. در اجازه پیشین از ابوالحسن احمد بن عبدالله ماهبادی و قرائت نهج البلاغه در نزد او، سخن رفت. ظاهراً او همان شخصی است که یاقوت حموی (م ۶۲۶) او را از شاگردان عبدالقاهر جرجانی (م ۴۷۱ ق) دانسته است: «احمد بن عبدالله المهابادی الضریر: من تلامذ عبدالقاهر الجرجانی، له شرح کتاب اللمع»؛^۲ همچنین در کتاب معجم البلدان در ذیل «ماهباد» درباره او نوشته: «... قرية مشهورة بین قم و اصفهان، ینسب إليها أحمد بن عبدالله المهابادی النحوی، مصنف شرح اللمع»^۳ اخذه عن عبدالقاهر الجرجانی».^۴ مرحوم سید عبدالعزیز طباطبائی می نویسد ظاهراً او همان «احمد بن علی الماهابادی» است که شیخ منتجب الدین از او با توصیف «فاضل، متبحر» یاد کرده و از جمله آثار او از کتاب شرح اللمع نام برده است.^۵

۱. درباره او نک: طبقات اعلام الشیعة، ج ۳، ص ۲۰۳، ۱۵۸. ظاهراً شکل صحیح نسب او «الشعری» بوده است.

۲. یاقوت حموی، معجم الادباء، ج ۱، ص ۳۵۷

۳. منظور شرحی بر کتاب اللمع فی النحو ابن جنی است. زرکلی نوشته نسخه ای کهن از این شرح در کتابخانه محمد بن طاهر عاشور در تونس موجود است (الاعلام، ج ۱، ص ۱۵۸). در جائی خواندم این کتاب در تونس تحقیق شده است.

۴. یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۵، ص ۲۲۹. درباره او رجوع شود: حیدر حبیب حمزة، «المهابادی و آراوه اللغویة»، مجلة القادسیة، المجلد ۱۱، العدد ۲، سنة ۲۰۱۲ م.

۵. منتجب الدین رازی، فهرست، ص ۱۴.

خانواده ماهابادی اهل علم، ادب و شعر بوده‌اند. سرشناس‌ترین آنان افضل‌الدین حسن بن علی بن احمد، نواده احمد بن علی ماهابادی، است که به روایت و شرح نهج البلاغه توجه داشته است. منتجب‌الدین رازی که از شاگردان او بوده در توصیف‌اش می‌نویسد: «علم فی الادب، فقیه، صالح، ثقه، متبحر» و از آثار او شرحی بر نهج البلاغه ذکر کرده است.^۱ ابوالرجا قمی که کتاب خود را احتمالاً در حدود سال ۵۸۲ به بعد تألیف کرده، در باره او می‌نویسد: «در قم در این حال دو فاضل بیشتر نمی‌بینیم: یکی افضل‌الدین پسر ماهابادی و یکی زین‌الدین محمد بن ابی‌نصر. خرده ریز و نواله افضل‌الدین جهانی مردم سیر کند و نسیم سحر علم او پشه جهل پیرا کند. ابر دانش او گوهر بارد، و درخت تربیت او بر اقلیمی سایه افکند...» و سپس دو بیت شعر از او نقل می‌کند.^۲ افضل‌الدین ماهابادی شعری در مرثیه عزالدین یحیی (مق ۵۹۲) سروده که نشان می‌دهد در این زمان زنده بوده است.^۳

حسن بن علی ماهابادی اجازه‌ای برای صاعد بن محمد البریدی^۴ بعد از آنکه او بخشی از نهج البلاغه را بر ماهابادی قرائت کرده، در ماه رجب ۵۷۴ ق نوشته است. صورت این اجازه در مجموعه شماره ۸۸۶۷ کتابخانه مجلس^۵ نقل شده است: «قرأ علی الأجل الأوحد

۱. منتجب‌الدین رازی، همان، ص ۵۰، ۱۴. درباره او رجوع شود: طباطبائی، عبدالعزیز، نهج البلاغه عبر القرون (۷)، ص ۲۹۸-۳۰۱. ابن مستوفی کتابچه‌ای از اشعار او را دیده است: «و وقفنی ابوالفتح محمد بن بدل بن ابی‌المعمر علی مجلدة صغيرة فيها شعر الحسن بن علي بن احمد الماهابادي، قرأه عليه ابوالحسن علي بن الحسين بن علي النيسابوري، و كتب له بذلك خطه في ربيع الآخر من سنة سبع و سبعين و خمسمائة، و اجازله إجازة مطلقة» (تاریخ اربل، ص ۴۳۹).

۲. ابوالرجا قمی، ذیل نفثة المصدر، ص ۳۲۸-۳۲۹. زکریا بن محمد قزوینی (م ۶۸۲) در ذیل «ماهاباد» می‌نویسد: «قرية كبيرة قرب قاشان، اهلها شيعة امامية، ينسب اليها الاستاذ الفاضل البارع الحسن بن علي بن احمد، الملقب بافضل الماهابادي، كان بالغاً في علم الادب عديم النظر في زمانه، و كان يقصده الناس من الاطراف للاشتغال، و كان عنده حلقة من الادباء، و كان مخصوصاً بلطافة الطبع مع وفور الذكاء و حسن الشعر، و يوصي تلامذته بتحصيل العلم و تحقير المال؛ و من شعر...» (آثار البلاد و اخبار العباد، ص ۴۵۲).

۳. ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان، ص ۱۶۱.

۴. منتجب‌الدین درباره او می‌نویسد: «القاضي اشرف الدين صاعد بن محمد بن صاعد البريدي الآبي؛ فاضل، متبحر، له تصانيف...» (فهرست، ص ۷۲)

۵. این مجموعه شامل برگ‌های پراکنده‌ای بوده که به صورت یک کتاب صحافی شده، و در آن صورت سه اجازه و گواهی قرائت نهج البلاغه به صاعد بن محمد بریدی آمده است (برگ ۱۷ پ-۱۸ ر) (حکیم، محمدحسین، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۲۹/۱، ص ۱۷۴). به نظر می‌رسد البریدی نسخه‌ای از نهج البلاغه داشته و در زمانی که در قم ساکن بوده آن را بر سه نفر از عالمان اهل قم قرائت کرده و هر کدام از آن‌ها اجازه‌ای برای او بر آن نوشته‌اند.

العالم مجدالدين بهاء الإسلام جمال العلماء أبوالعلاء صاعد بن محمد بن صاعد البريدي -أدام الله مجده و حرس نعمته- شطرا من كتاب نهج البلاغة قراءة كشف بها عن وجوه المعاني و أحاط علما بما أودع من غوامض الأسرار، فقد أجزت له أن يروي عني هذا الكتاب من فاتحته إلى خاتمته، و كتبه الحسن بن علي بن أحمد الماهادي (كذا) بخطه في العشر الأول من شهر الله الأضمر رجب سنه أربع و سبعين و خمسمائه».

ظاهراً این اجازة مربوط به زمان حضور البریدی در قم بوده است. همانطور که خواهد آمد البریدی در ماه رمضان همین سال در شهر قم، بخشی از نهج البلاغه را در مجلس درس عزالدین علی راوندی بر او قرائت کرده است.

۶. مرزبان بن حسین مشهور به «ابن کمیح»

محمد بن ابی نصر قمی در اجازة خود به علی بن ابی سعد الطیب، نهج البلاغه را از طریق امین الدین ابوالقاسم مرزبان بن حسین مشهور به «ابن کمیح» و او نیز از جعفر بن محمد دوریستی (۳۸۰- ح ۴۷۴) از سید رضی روایت کرده است: «... وعنی عن الأستاذ السعید امین الدین ابی القاسم المرزبان بن الحسین المدعو ابن کمیح، و عن خال أبوی الأدیب ابی الحسن محمد بن الأدیب ابی محمد الحسن بن ابراهیم عن الشیخ جعفر الدوریستی عن الرضی - رضی الله عنه -، ...» (اجازة موجود بر نهج البلاغه علی بن ابی سعد).

ابوالقاسم بن کمیح از مشایخ قطب راوندی بوده است^۱. ابن شهر آشوب کتاب های شیخ مفید را از ابوالقاسم ابن کمیح و برادرش ابوجعفر از پدرشان از قاضی ابن براج از شیخ مفید، روایت کرده است.^۲ خاندان کمیح (یا شاید «کمنج» یا «کمیح») از خاندان های قدیم علمی قم بوده اند.^۳

۱. قطب راوندی، قصص الانبیاء، ج ۱، ص ۲۹۷: «اخبرنا الاستاذ ابوالقاسم بن کمیح عن الشیخ جعفر الدوریستی، ...»؛ الخرائج و الجرائح، ج ۲، ص ۷۹۶. همچنین ظاهراً از مشایخ ابوالفرج علی راوندی بوده است (بحار الانوار، ج ۱۰۶، ص ۴۳: «...عن ابی الفرج عن الاستادین السیدین الکبیرین ناصح الدین ابی جعفر محمد و السعید امین الدین ابی القاسم المرزبان ابن الحسین بن محمد عن الدوریستی...»).

۲. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۶۱
۳. درباره این خانواده رجوع شود: ذیل نفثة المثلث، ص ۳۳۱-۳۳۲؛ همچنین مدرسی طباطبائی، «قم در ذیل نفثة المصدور»، قمیات، ص ۵۸-۶۰؛ ریاض العلماء، ج ۴، ص ۴۱۴، ۴۳۱، ۵۰۳، و ج ۵، ص ۲۰۹، ۴۳۱، ۵۰۲-۵۰۳؛ بحار الانوار، ج ۱، ص ۵۵؛ طبقات اعلام الشیعة، ج ۳، ص ۲۹۹، ص ۲۳۱-۲۳۲). شاید «الشیخ الفقیه ابی سعد بن کمنج» راوی عیون اخبار الرضا از شیخ صدوق (صورت اجازات بر عیون اخبار الرضا، کتابخانه ملی شماره ۳۵۲۷، و ۱۶۷۲۹)، از همین خانواده باشد.

۷. زین الدین محمد بن ابی نصر قمی و فرزندش «محمد»

زین الدین محمد بن ابی نصر بن محمد بن علی المتطبب القمی (زنده در ۵۸۷ ق و متوفی قبل از ۶۰۱ ق)، عالم، ادیب و طیب امامی قرن ششم ساکن قم بوده است. اطلاعات اندکی درباره او موجود است. معاصر او شیخ منتجب الدین رازی، درباره او می نویسد: «الشیخ زین الدین محمد بن ابی نصر القمی؛ ادیب، فاضل، طیب»^۱.

محمد بن ابی نصر نسخه‌ای از نهج البلاغه داشته که بر ابوالرضا راوندی قرائت کرده است. شاگرد او، علی بن ابی سعد المتطبب نسخه خودش را بر او عرضه و قرائت می‌کند و (ظاهراً) با نسخه او مقابله کرده و حواشی آن را به نسخه‌اش انتقال می‌دهد، و محمد بن ابی نصر اجازه‌ای برای او در رجب ۵۸۷ ق می‌نویسد که متن آن در بخش سوم خواهد آمد.

اشرف الدین صاعد بن محمد بن صاعد البریدی الآبی نهج البلاغه را از ابتدا تا انتها در مجلس محمد بن ابی نصر سماع کرده و نسخه‌اش را تصحیح کرده، و سپس محمد بن ابی نصر اجازه روایت نهج البلاغه را در ۱۶ جمادی الاخر ۵۷۵ ق به او داده است (صورت این اجازه در مجموعه شماره ۸۸۶۷ کتابخانه مجلس برگ ۱۸ الف). بر اساس این اجازه اخیر، دانسته می‌شود او همانند ابوالرضا، اجازه روایت نهج البلاغه را از ابن الاخوه (۴۸۳-۵۴۸ ق) داشته و ابن الاخوه از مشایخ او بوده است. متن این اجازه به این صورت است:

«سمع الاجل الاوحد العالم مجدالدین بهاءالاسلام جمال العلماء أبوالعلاء صاعد بن محمد بن صاعد البریدی - حرس الله فضله و افضاله و بلغه دینا و دنیا آماله - کتاب نهج البلاغه من أوله الى آخره بقراءة الولد الاعز «علي» - ابقاه الله - علي و صحح نسخه هذه عندي غاية التصحيح باحثا عن دقائقه، واقفاً على حقائقه و أجزت له رواية جميعه عنّي، عن السيد الامام السعيد ضياءالدين علم الهدى حجة الحق ابي الرضا فضل الله بن علي الحسيني الراوندي - اعلى الله درجته - عن الشيخ قطب الدين أبي جعفر محمد بن علي بن الحسن المقرئ النيشابوري عن الاديب الحسن

۱. منتجب الدین رازی، فهرست، ص ۱۸۲. درباره اطلاعات موجود درباره محمد بن ابی نصر رجوع شود: رسول جزینی، «یادداشت‌های کتابدار (۲)»، مجله کتبه میراث شیعه، شماره دوم، ص ۳۷-۴۹. اطلاع مهم دیگر آنکه او نسخه‌ای از کتاب کشف المشکلات و ایضاح المعضلات، تألیف باقولی اصفهانی (م ۵۴۳)، را در پانزده شعبان ۵۸۲ ق کتابت آن را به اتمام رسانده است (کتابخانه مرادملا استانبول به شماره ۳۰۲)؛ توجه به این نسخه تذکر دوست گرامی آقای دکتر محمدکاظم رحمتی بود.

نهج البلاغه کتابت محمد بن محمد بن ابی نصر

نسخه‌ای کهن از نهج البلاغه در کتابخانه مجلس به شماره ۸۳۴۴ در دست است که در چهارم رجب سال ۶۶۰ ق (؟) کتابت شده است. نسخه شامل ۳۴۵ برگ، به خط نسخ کهن و معرب است. بسمله، و چند عنوان به خط کوفی سیاه نوشته شده،^۱ و عناوین و نشانی‌ها به سنگرف است. بخش آخر خطبه‌ها (از اواسط خطبه ۲۲۳ به بعد) تا ابتدا بخش نامه‌ها افتادگی دارد. چند برگ نیز به خطی متفاوت و متاخرتر (برگ ۶ تا ۸ الف) است. در اوایل بخش خطب (تقریباً تا برگ ۴۱)، حواشی و تعلیقاتی به رنگ سیاه و قرمز دارد که احتمالاً همزمان یا نزدیک به تاریخ کتابت متن، افزوده شده است. برخی ضابطه‌ها با علامت «نسخه ض» در حاشیه آمده که ظاهراً منظور نسخه سیدرضی است. با بررسی اجمالی معلوم شد تعدادی از حواشی آن با نسخه علی بن ابی سعد المتطبب یکسان است، مثلاً در حاشیه خطبه ۱۸ مطلبی از ابوالرضا راوندی نقل شده است: «قال السيد الامام ضياء الدين قدس الله روحه...»، که همین حاشیه در نهج البلاغه علی بن ابی سعد نیز موجود است.

کاتب که در ماه رجب ۶۶۰ ق (؟) از کتابت آن فراغت حاصل کرده، در انجامه نام خودش را می‌نویسد: «محرره العبد الضعيف ... ابی جعفر محمد بن محمد بن ابی نصر بن محمد بن علی بكرة يوم السبت الرابع من شهر الله المبارك رجب سنة ستين و ستمائة هجرية...» (تصویر ۴). مرحوم سید عبدالعزیز طباطبائی که این نسخه را از نزدیک به دقت دیده، اعتقاد دارد در تاریخ کتابت آن دستکاری شده، و در کلمه «ستمائة» تصرف و تغییر داده شده و احتمال داده‌اند صحیح «خمسائة» بوده است و لذا نسخه کهن‌تر از این تاریخ و متعلق به قرن ششم است.^۲ ایشان در ادامه احتمال داده‌اند کاتب نسخه زین الدین ابوجعفر محمد بن ابی نصر القمی است. برای ارزیابی این احتمال اخیر می‌توان خط آن را با نسخه‌ای از کتاب کشف المشکلات و ایضاح المعضلات که توسط محمد بن ابی نصر قمی کتابت شده، مقایسه کرد. اما به نظرم کاتب نسخه، می‌تواند فرزند او باشد، والله اعلم. به هر حال ویژگی‌های شکلی نسخه، و حواشی معدود آن، نشان از کتابت آن در مناطق قم یا کاشان در حدود زمانی دهه‌های آخر قرن ششم یا نیمه اول قرن هفتم است.

۱. این الگو در نسخه‌های کتابت شده در قرن ششم و هفتم در مناطق قم و کاشان رواج داشته است.

۲. طباطبائی، «المتبقي من مخطوطات نهج البلاغه»، تراثنا العدد الخامس، ص ۷۹

الشُّدُودِ وَمَا تَوَقَّفْنَا إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا
 وَمَوْجِبِينَا وَنِعْمَ الْوَكِيلُ وَذَلِكَ
 فِي رَجَبٍ مِنْ سَنَةِ أَرْبَعِ مِائَةٍ وَبِئْسَ فِرَاقُ
 فَجْرِهِ الْعَبْدُ الضَّعِيفُ الرَّاجِي عَفْوَ رَبِّهِ الْخَائِفُ مِنْ عَظِيمِ
 ذَنْبِهِ ابْنُ جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ ابْنِ نَصْرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ
 بَكَرَهُ يَوْمَ السَّبْتِ الرَّابِعِ مِنْ شَعْرِ اللَّهِ الْهَارِ كَرَجَ سَنَةٍ
 كَاتِبْتُهُ بِرِغْبَتِي فِيهِ هَجْرِيَّةً نَبَوِيَّةً
 أَجْمَلُهُ أَوْلَا وَأَخْرَأُ وَبَاطِنًا وَظَاهِرًا وَصَلَوَاتُهُ عَلَى خَيْرِ
 مَنْ دَبَّ وَدَرَجَ مُحَمَّدٍ سَيِّدِ الْأَنْبِيَاءِ وَآلِهِ الْبَرَّةِ
 أَيُّهَا الْمُنَافِقُ الْفَاضِي وَبِأَسْمَائِهِ
 أَنْسَبُ يَوْمَ نَا بَعَثَ رَسُولَهُ مُحَمَّدًا مَوْلَانَا
 مَدِينَةَ

مهر شهاب

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
 سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷
 بهار ۱۴۰۱

تصویر (۴). نهج البلاغه کتابت محمد بن محمد بن ابی نصر در ۶۶۰ ق

۸. محمد بن حسن نازویه قمی

فخرالدین ابوجعفر محمد بن حسن بن محمد بن عباس نازویه قمی از عالمان گمنام امامی اهل قم بوده که اطلاع ما از او تنها بر اساس دو نسخه کتابت شده توسط ایشان است. نسخه‌ای کامل از کتاب الاستبصار شیخ طوسی به خط نازویه در کتابخانه آیت‌الله مرعشی به شماره ۱۳۶۷۸ و ۱۳۶۷۹ نگهداری می‌شود که کتابت جزء اول آن توسط او در ماه صفر ۵۶۹ ق انجام پذیرفته است. او این نسخه را برای خودش کتابت کرده و سپس آن را بر قطب‌الدین راوندی قرائت کرده و بلاغ او در پایان جزء اول و دوم به ترتیب در تاریخ ۱۳ شوال و ۵ ذی‌الحجه ۵۷۰ ق نگاشته شده است.^۱

اطلاع دیگر درباره او مطلبی است که شخصی به نام «ابن فطیرا» از روی خط علی بن ابی‌سعد الطیب نقل کرده است: «و نقلت من خطه: انشدني الامام فخرالدین محمد بن زازویه القمی، قال: انشدنيها الامام الكبير شرف الدين شقروه (كذا والصحيح: شقروه) الاصبهاني لنفسه...» (تاریخ اربل، ص ۳۵۴). ظاهراً در اینجا «زازویه» تصحیف «نازویه» باشد و ابن نازویه این اشعار را از شرف‌الدین عبدالمومن بن هبه‌الله اصفهانی (۵۱۹-۵۹۷)، صاحب کتاب اطباق الذهب فی المواعظ والخطب نقل کرده است.

نکته آخر آنکه، در نهج البلاغه علی بن ابی‌سعد، در حاشیه حکمت ۲۳۱ این عبارت: «فيها هنا حمّر هذه الاوراق السيد الامام فخرالدین محمد بن نازویه رحمه الله» نوشته شده که نشان می‌دهد ابن نازویه در حدود سال ۵۸۷ ق (سال کتابت و مقابله نهج البلاغه علی بن ابی‌سعد) در قید حیات نبوده است.

۹. علی بن فضل‌الله راوندی

عزالدین علی - فرزند ابوالرضا راوندی-، فقیه و عالمی فاضل بوده است.^۲ بر اساس دو سندی که در ادامه خواهد آمد دانسته می‌شود او مدتی در قم ساکن بوده و در آنجا مجلس درس داشته است.

۱. سید محمود مرعشی نجفی و دیگران، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ج ۳۴، ص ۵۸۴-۵۸۵.

۲. طباطبائی، عبدالعزیز، «فی رحاب نهج البلاغه (۵)»، تراث، العدد ۳۵ و ۳۶، ص ۱۸۱-۱۸۳.

صاعد بن محمد البریدی بخشی از نهج البلاغه را در قم بر عزالدین علی قرائت کرده و او اجازه‌ای در ماه رمضان سال ۵۷۴ ق برای البریدی نگاشته است: «قرأ علی طرفاً من کتاب نهج البلاغه الأجل الإمام الأوحّد الولد الأعزّ الأخصّ مجدالدین بهاءالاسلام جمال العلماء أبوالعلاء صاعد بن محمد بن صاعد البریدی - حرّس الله مدته - قراءة بحث و تأمل، و أجزت له أن یروي جمیعہ عنی عن المولی السعید حجة الحق والدي - رضي الله عنه -، عن الامام عبدالرحیم ابن الاخوه البغدادي عن الشيخ أبي القاسم بن المومل الصغاني عن أبي نصر عبدالکریم ابن محمد عن الرضي - رضي الله عنه -؛ و رواه - رضي الله عنه - عن السيد المرتضي بن الداعي الحسيني عن الشيخ أبي عبدالله جعفر بن محمد الدوریستی عن الرضي - رضي الله عنه -، کتبه علي بن فضل الله بن علي الحسيني حامداً مصلياً بقم - حماء الله تعالى - في شهر الله المبارك رمضان سنة أربع و سبعين و خمسمائة» (صورت اجازه در مجموعه شماره ۸۸۶۷ کتابخانه مجلس).

نسخه‌ای از نهج البلاغه در المتحف العراقی شماره ۱۶۶۲ موجود است که توسط بندار بن محمد ورامینی، در ۷۰۴ ق کتابت شده است. در پایان نسخه از خط ابونصر علی بن ابی سعد نقل شده که عزالدین علی راوندی در مجلس درس اش در قم اشعاری بالبداهه در توصیف نهج البلاغه سروده است: «نقلت من خط الامام السعید مولانا جمالالدین ابی نصر علی بن ابی سعد الطیبی رضي الله عنه: أنشدینها السيد الامام الكبير العلامة عزالدین سلطان العلماء علی بن السید الامام الكبير ضياءالدين علم الهدی سقاها الله صوب الرضوان و کساهما لباس الغفران لنفسه مجلس درسه بقم حماء الله ارتجالاً:

«نهج البلاغه نهجه لذوي البلاغه واضح وكلامه لكلام ارباب الفصاحة فاضح العلم فيه زاخراً و الفضل فيه راجح و غوامض التوحيد فيه جميعها لك لائح و عيدٌ مع وعده للناس طراً ناصح تحظى به هذي البرية صالح او طالح [لا] كالعريب و مالها فالمال غادٍ رائج هيهات لا يعلوا علی مرقى ذراه مادح انّ الرضي الموسوي لمائة هو مائح لاقت به و بجمعه عدد القطار مدائح»
بعید نیست عزالدین علی راوندی این اشعار را در مجلس قرائت و سماع نهج البلاغه سروده است.

مجله پژوهش

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷
چهار ۱۴۰۱

اطلاع دیگر آنکه علی بن فضل‌الله در ماه رجب سال ۵۸۷ ق اجازة روایت نهج البلاغه را به علی بن ابی‌سعد الطیب داده است که متن آن در بخش سوم خواهد آمد؛ و همچنین اشعار بالا در نسخه نهج البلاغه او هم نقل شده است.

بخش دوم: علی بن ابی‌سعد الطیب، دانشمند امامی گمنام اهل قم در قرن ششم
ابونصر جمال‌الدین علی بن ابی‌سعد محمد بن الحسن بن ابی‌سعد الطیب/المتطبب القمی (زنده در ۶۱۸ ق)، عالم، پزشک و ادیب امامی اهل قم که در نیمه دوم قرن ششم و ده‌های نخست قرن هفتم می‌زیسته است. در نگاه اول اطلاع ما از او بسان بسیاری دیگر از عالمان و ادیبان شیعی آن دوره محدود به توصیفات بسیار کوتاه شیخ منتجب‌الدین رازی (۵۰۴- زنده در ۶۰۰ ق) است، که درباره او نوشته است: «الشیخ جمال‌الدین علی بن محمد المتطبب بقم. فاضل، ادیب، طیب».^۱

بر اساس اجازات آمده بر نسخه نهج البلاغه او می‌دانیم ایشان از راویان و شاگردان ابوالرضا راوندی (م ۵۷۱؟) بوده و ابوالرضا اجازة روایت چند کتاب را به او داده است. البته ظاهراً او در سنین جوانی، اواخر عمر ابوالرضا را درک کرده باشد. او از شاگردان زین‌الدین محمد بن ابی‌نصر المتطبب القمی و عزالدین علی پسر ابوالرضا راوندی بوده است. بر اساس گزارشی دانسته می‌شود، ابن نازویه قمی (کاتب نسخه مشهور نهج البلاغه) و ابوالشرف الجرباذقانی از دیگر مشایخ او بوده‌اند. در ادامه تلاش شده اطلاعات پراکنده درباره او گردآوری شود. امید است در آینده بتوان اطلاعات جدید دیگری درباره او به دست بیاید.

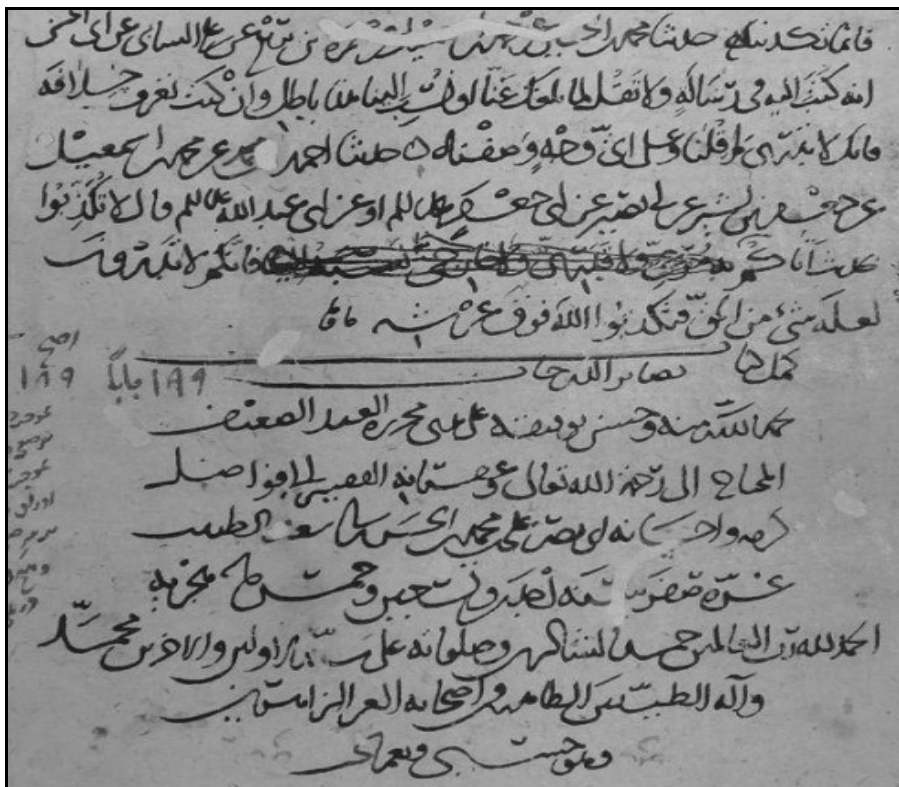
۱. نسخه‌های کتابت شده توسط علی بن ابی‌سعد

در حالی که نمونه دستخط بسیاری از عالمان سرشناس شیعی آن عصر باقی نمانده و یا نهایتاً محدود به چند یادداشت اجازة و مقابله کوتاه است، خوشبختانه حداقل دو نسخه کامل به خط علی بن ابی‌سعد در دست است.

۱. منتجب‌الدین رازی، فهرست، ص ۱۳۶. همین اطلاع بعینه در امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۳؛ و ریاض العلماء، ج ۴، ص ۲۳۸، تکرار شده است.

۱. بصائر الدرجات (کتابخانه آیت الله مرعشی شماره ۱۵۷۴). این نسخه کهن ترین نسخه موجود از این کتاب است.^۱ نسخه به خط نسخ معرب در ۲۰۳ برگ، در غره صفر سال ۵۹۱ ق کتابت آن به اتمام رسیده است: «کامل کتاب بصائر الدرجات بحمد الله و حسن توفيقه، علی ידי محرره العبد الضعیف المحتاج الی رحمة الله تعالی و غفرانه الفقیر الی فواضل کرمه و احسانه، ابی نصر علی بن محمد بن الحسن بن ابی سعد الطیب غرة صفر سنه احدی و تسعین و خمسين هجریه، الحمد لله رب العالمین حمد الشاکرین و صلواته علی سید الاولین و الآخرين محمد و آلہ الطیبین الطاهرین و اصحابه العز الزاهدین و هو حسبی و نعم الحسیب (؟)» (تصویر ۵).

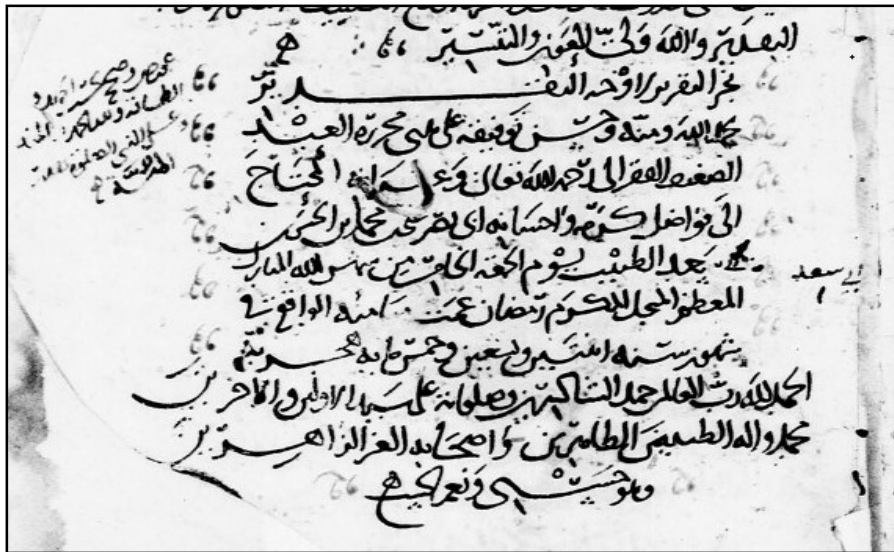
تصویر (۵): بصائر الدرجات به خط علی بن ابی سعد

(کتابخانه آیت الله مرعشی ۱۵۷۴)

۱. سید احمد حسینی اشکوری، فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۴، ص ۳۸۲.

۲. دو رساله «انقاذ البشر من الجبر و القدر» و «التقرير لاوجه التقدير» تأليف ابوالحسن عامري، فيلسوف ايراني خراسان در سده چهارم، به خط علي بن ابي سعد باقى مانده است (كتابخانه دانشگاه پرينستون شماره ۲۱۶۳).^۱ در پايان رساله دوم، نام او و تاريخ فراغت از كتابت آن در پنجم ماه رمضان سال ۵۹۲ ق نوشته شده است. او بعد از كتابت، نسخه را مقابله و تصحيح کرده است. عبارت انجامه كاتب به اين صورت است: «نجز التقرير لاوجه التقدير بحمد الله و منته و حسن توفيقه، على يدي محرره العبد الضعيف الفقير الى رحمة الله تعالى و غفرانه، المحتاج الى فواضل كرمه و احسانه ابي نصر علي بن محمد بن الحسن بن ابي سعد الطيب يوم الجمعة الخامس من شهر الله المبارك المعظم المبجل المكرم رمضان عمت قثميه (?) الواقع في شهر سنه اثنتين و تسعين و خمس مائه هجرية، الحمد لله رب العالمين حمد الشاكرين و صلواته على سيد الاولين و الآخرين محمد وآله الطيبين الطاهرين و اصحابه الغر الزاهدين و هو حسي و نعم الحسيب (?)» (تصوير ۶).

تصوير (۶): التقرير لاوجه التقدير به خط علي بن ابي سعد (دانشگاه پرينستون)

۱. اين نسخه پيش تر در كتابخانه بزرگ الباروديه در بيروت بوده است (خزائن الكتب العربية: من نفائس الخزائنة البارودية الكبرى في بيروت، مجلة المجمع العلمي العربي، ص ۳۴). برای توصيف آن رجوع شود: كتاب رسائل ابي الحسن العامري، ص ۲۱۹-۲۲۲، ۳۴۱ يانويس ۱۲۸.

لازم به تذکر است که رساله «القول فی الابصار و المبصر» از ابوالحسن عامری که به کوشش سبحان خلفیات در مجموعه رسائل العامری منتشر شده، بر اساس نسخه‌ای تصحیح شده که آن هم از روی نسخه‌ای به خط علی بن ابی سعد الطیب نوشته شده بوده است، نسخه‌ای که درست همان تاریخ کتابت ۵۹۲ ق را داشته، و احتمالاً جزئی از همان نسخه موجود در دانشگاه پرینستون بوده که سابقاً این قسمت از اصل نسخه جدا شده است.^۱ عمده مباحثی که ابوالحسن عامری در این دو رساله طرح کرده مسئله جبر و اختیار است. کتابت این نسخه‌ها توسط علی بن ابی سعد، نشان دهنده آشنایی او با این مباحث بوده است.

۳. علی بن ابی سعد در سال ۵۸۷ ق نسخه‌ای از نهج البلاغه کتابت کرده که اصل آن باقی نمانده ولی چند رونویس از آن موجود است که در بخش بعدی مقاله معرفی خواهند شد.

۲. علی بن ابی سعد الطیب

شیخ منتجب الدین از او به عنوان «الطیب» نام برده که نشان می‌دهد او در علم طب سر رشته داشته است.

کتوری رساله‌ای به فارسی با عنوان «الرسالة التاجية فی القوانین الجماعیة»، درباره مسائل زناشویی، از او دیده است.^۲ خوشبختانه نسخه‌ای متأخر از آن در کتابخانه مجلس ضمن یک مجموعه به شماره ۶۹۲۴ (برگ ۱۳۰ ر-۱۴۱ ر) در دست است که مقدمه آن حاوی چند اطلاع درباره علی بن ابی سعد است.^۳ در ادامه مقدمه این رساله نقل می‌شود:

۱. انصاری، حسن، «پنج نسخه جدید از رساله‌ای انقاذ البشر ابوالحسن عامری» کتاب از گنجینه‌های نسخ خطی، ص ۳۱۸. برای توصیف آن نک: رسائل ابی الحسن العامری، ص ۳۸۳.

۲. کتوری، اعجاز حسین، کشف الحجب و الاستار، ص ۲۲۴؛ الذریعة، ج ۱۱، ص ۱۳۴. نسخه‌ای از این رساله به تاریخ کتابت ۸۴۹ ق در ضمن مجموعه‌ای در کتابخانه سالار جنگ در حیدرآباد هند باقی مانده است. این مجموعه به شماره ۴۴۲۸ (Maj.12)(Acc.4129) شامل پنجاه رساله است که توسط حسین شاه المشهدی در بین سال‌های ۸۴۱ تا ۸۷۵ ق کتابت شده است (فهرست مشروح نسخه‌های فارسی کتابخانه سالار جنگ، ج ۱۱، ص ۱۴۱-۱۵۲). متأسفانه امکان تهیه آن فراهم نشد. احتمال دارد این همان نسخه‌ای بوده که کتوری دیده است.

۳. عبدالحسین حایری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۲۰، ص ۳۴۶-۳۴۸.

«الحمد لله... بحکم آنکه بنده بنده زاده ابونصر علی بن ابی سعد بن الحسین (کذا) بن ابی سعد الطیب - غفرالله ذنوبه و ستر عیوبه - را از عنفوان شباب شعفی بود بعلم طب و جد او من فعل الامّ امام کبیر عالم سعید بن (؟) محمد بن ابی نصر - سقى الله صوب الرضوان و البسته لباس الغفران - استاد و علامه این علم بود (؟) او را مستعد این کار دید شقفت و همت بر احوال او مصروف داشت و داعی او بر مواظبت این علم زیادت گردانید و مدت مدید او را با خویشتن بمعالجت بیماران می برد و ریاضت می داد بعد از مدتی بحکم استعداد و ملازمت خدمت او در این فهم قدم نهاد و به معالجت بیمار مشغول شد و در معالجه کردن او را مصیب یافت. بعد از وفات او قدس الله روحه و نور ضریحه، ملازمت حضرت صدور اکابر بود و اجابت ایشان به انواع مبرّات و اسباب مسرّات محفوظ بود و به حسن رعایت و نظر عنایت ملحوظ تا اتفاق افتاد که در خدمت خداوند و خداوند زاده مرتضی کبیر عالم عادل منصف ممجّد معظّم تاج الدولة والدین عزّالاسلام و المسلمین ملک السادات شرقاً و غرباً قوام آل رسول الله صلی الله علیه و علیهم اجمعین ابوحسن (کذا) بن مولی المرتضی کبیر الاطهر العالم العادل المویّد الممجد المعظّم عزالدین مجدالاسلام و المسلمین ملک النقباء نظام آل رسول الله صلی الله علیه و علیهم ابی القاسم ابن المرتضی کبیر السعید تاج الدین مطهر بن علی المرتضی ضاعف الله معالیهما و کتب اعدیهما (؟) ذکر بنده می رفت اشارت فرمود که بنده ملازم درگاه باشد و در کنف رعایت و ظل عنایت خداوندی روزگار بر ممارست این فن و مواظبت این علم بسر برد و بر حکم فرمان انقیاد نمود و بر موجب فرموده (؟) در حق گذاری و خدمت ... و بعد از مدتی در اثناء مجاورت از روی حسن معاشرت بنده را فرمود که مختصری جمع کن در احوال مباشرت مشتمل بر مضار و منافع که در محافل و مجامع عرض توان کرد و هر آنچه (؟) متعلق آن است به زبان فارسی... ترتیب سازد و از لغت عرب عربا و مصطلحات حکماء و اطباء اعراض کن. بنده فرمان بزرگوار عال خداوندی را امثال نمود و بمدد قوّت علم کرد خاطر برآمد در آن (؟) باب شروع کرد و به قدر وسع به کتب رجوع کرد و از خلاصه سخن حکماء و از زبده کلام اطباء این مختصر جمع آورد و در آن جهد جهید و جد بلیغ نمود تا هر چند که مختصر باشد از مطالعت آن ملال کمتر خیزد که خیر الکلام ما قلّ و دلّ و لم یملّ و آن را رسالة المتباحیة فی القوانین الجماعیة نام نهاد و بنای آن بر هجده فصل مرتب کرد...».

میر تقی میر

کتابت و روایت نهج البلاغه در قرن نهم
علی بن ابی سعد الطیب القمی

متأسفانه نسخه اخیر، نسخه‌ای متأخر است و امکان تصحیف اسامی و اشتباه در ضبط کلمات در آن وجود دارد. علی بن ابی سعد در این مقدمه از جد مادری اش «امام کبیر عالم سعید بن (?) محمد بن ابی نصر» نام برده که علم طب را از او آموخته است. ظاهراً کلمه «بن» در اینجا زائد است و به احتمال بالا جدّ او همان استاد و شیخ او زین‌الدین محمد بن ابی نصر الطیب القمی (زنده در ۵۸۷ ق) است؛ در ادامه خواهیم دید او در اجازه‌ای که برای علی بن ابی سعد نوشته از او با تعبیر «الولد الاعز» - و بنا به ضبط دیگر «ولدی الاعز» - نام برده است که می‌تواند شاهدی بر این امر باشد.^۱

علی بن ابی سعد می‌نویسد بعد از وفات محمد بن ابی نصر، مدتی به ملازمت و خدمت ابوحسن (کذا) بن المرتضی‌الکبیر عزالدین مجدالاسلام و المسلمین ملک‌النقباء نظام آل‌رسول‌الله ﷺ ابی القاسم ابن المرتضی‌الکبیر تاج‌الدین مطهر بن علی المرتضی» رسیده و این رساله را به درخواست او تألیف کرده است. این شخص صاحب منصب باید از خاندان سادات حمزوی باشد که در قرن پنجم و ششم در منطقه قم و ری نقابت سادات را بر عهده داشته‌اند.^۲

اطلاع تازه دیگر آنکه، مجموعه‌ای پزشکی در دانشگاه تهران به شماره ۸۱۹۰، در دست است که توسط حسن بن علی حسن الطیب الجاسی در یکشنبه ۱۵ ذی‌القعدة ۶۱۵ ق کتابت آن به اتمام رسیده، سپس او به تحشیه آن پرداخته و مطالب زیادی از کتاب‌های پزشکی و مفردات طب در حواشی آن نقل کرده و از تحشیه آن در ۱۲ ربیع‌الاول ۶۲۶ ق در

۱. همچنین محمد بن ابی نصر در اجازه روایت نهج البلاغه به صاعد بن محمد البریدی در سال ۵۷۵ ق، که متن آن در بخش قبل گذشت، از شخصی به نام «علی» نام برده که نهج البلاغه توسط او بر محمد بن ابی نصر قرائت شده: «... بقراءة الولد الاعز علی - ابقاه الله - علی و...» که شاید همین علی بن ابی سعد منظور است.
 ۲. از افراد سرشناس این خانواده در این زمان شرف‌الدین مرتضی محمد بن عزالدین علی بن محمد بن ابوالحسن مطهر بن علی حمزوی (م ۵۶۶)، و فرزندش عزالدین ابوالقاسم یحیی (مق ۵۹۱ یا ۵۹۲) است. از همین خانواده ابوالحسن علی بن المرتضی بن محمد بن المطهر الحسینی القمی را می‌شناسیم که شاید فرد مورد اشاره علی بن ابی سعد همو باشد. درباره این خانواده رجوع شود: تعلیقات محدث ارموی بر دیوان قوامی رازی ص ۱۹۳-۲۳۴؛ همچنین مقاله «جایگاه اجتماعی و نقش... خاندان حسینی حمزوی در عهد سلجوقی»، از سیدحسن حسینی، پژوهشنامه تاریخ اسلام، شماره ۳۲

مدرسه مجدییه کاشان فارغ شده است.^۱ اما نکته مدنظر آنکه جاستی در حواشی این نسخه در دو مورد از استادش علی بن ابی سعد نام برده که نشان می‌دهد این کاتب فاضل از شاگردان او بوده است: «سمعتُ من استاذی [جمال]الدین علی بن ابی سعد...» (برگ ۲۰۳ ب)، همچنین در جایی دیگر از «استاذی جمال‌الدین علی الطیب» (برگ ۱۳۵ الف) نام برده است. در قسمت بعدی نسخه‌ای از کتاب الصحاح فی اللغه معرفی خواهد شد که در بردارنده حواشی متعدد درباره گیاهان داروئی و فوائد طبی آنان است، که به احتمال بالا این مطالب از علی بن ابی سعد است.

۳. علی بن ابی سعد الادیب

منتجب‌الدین از او با عنوان «الادیب» نام برده است. در آن عصر مناطق کاشان و قم منشاء ادب و محل فضلالی لغت عرب بود و دانش ادب، بلاغت و لغت عرب در میان شیعیان رواج داشته است. در این دوره که مصادف با حکومت سلجوقیان است تعداد قابل توجهی از دبیران مشغول در دستگاه سلجوقیان شیعه مذهب بوده‌اند.

ابن مستوفی (م ۶۳۷ ق) در کتاب تاریخ اربل، شرح حال شخصی به نام ابوالقاسم محمد بن ابی الحسن جعفر بن محمد بن فطیرا^۲، را آورده که در ماه رمضان ۶۲۰ ق وارد

۱. فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه تهران، ج ۱۷، ص ۴۹-۵۰؛ الصیدنة فی الطب، تصحیح عباس زریاب خوئی، مقدمه ص ۳۶-۳۹

۲. پدر و جد او از بزرگان شهر المذار (شهری بین بصره و واسط، و از توابع بصره) و اهل ادب و شعر بوده‌اند. پدرش ابوالحسن جعفر بن محمد (۵۰۷-۵۸۹) از بزرگان شهر المذار بود که از طرف المستضی بأم‌الله (م ۵۷۵) منصب دیوان واسط و بصره را به مدت دو سال به عهده داشت و در زمان الناصر برکنار شد. او در شهر واسط از دنیا رفت و او را در «مشهد العلویین» (در نقل ابن جوزی: «بمشهد باب التین») دفن کردند. ابن دبیشی درباره او می‌نویسد: «وقدم بغداد مرارا کثیرة فی أيام نظره وبعد عزله، وأقام بها، وكان صاحب نوادر وحکایات و حفظه لالشعار والاستشادات، حادّ الحاطر، موصوفا بالسماحة والکرم، مدحه الشعراء کأبی الغنائم ابن المعلم و غیره» (درباره او رجوع شود: ذیل تاریخ مدینة السلام، ج ۳، ص ۵۹؛ در متن چابی نام جد او «فطر» آمده است؛ سبط ابن الجوزی، مرآة الزمان، ج ۲۲، ص ۱۶؛ معجم الادباء، ج ۲، ص ۷۳۷)؛ ابن کثیر درباره او می‌نویسد: «أحد الکتاب بالعراق، کان ینسب الی التشیع» (البدایة والنهایة، تحقیق علی شیری، ج ۱۳، ص ۱۰). قفطی (م ۶۴۶) درباره جد او می‌نویسد: «محمد بن جعفر بن فطیر المذاری: متقدم المذار، من الأكابر المعروفین بالفضل والمعروف، والروساء الموصوفین بقری الضیوف»، و سپس شعری از او در مدح عزیزالدین اصفهانی (م ۵۲۶) نقل کرده است (قفطی، علی بن یوسف، المحمدون من الشعراء وأشعارهم، ص ۱۷۵-۱۷۶).

شهر اربل شده است. ابن فطیرا نسخه‌ای از کتاب المقامات حریری را در اختیار داشته که آن را در قم بر ابونصر علی بن ابی سعد الطیب قرائت کرده، و ابونصر در تاریخ ربیع الاول سال ۶۱۸ ق اجازة‌ای برای او نوشته است. علی بن ابی سعد از طریق ابوالرضا راوندی کتاب المقامات را روایت کرده است: «قرأ علی المقامات الأدبية التي طبق وشيها اوصال الالفاظ اللغوية و مبانيها و ضم اعصى الامثال الادبية و معانيها، و حاز في إبداعها قصب السباق، و برز في اختراعها بالمسهل و المعلى على الأعناق، بالبقعة الميمونة المباركة الموسومة بمأوى الفاطميين، المشهورة بقم - حماها الله تعالى من حوادث الدهور والأزمان، و صرف عنها صوارف الحدثان - صاحبها الصدر الإمام الكبير الأفضل، الأكمل النحرير، البارع الأفتح، الورع الأملح، ضياء الدين، شرف الإسلام، سيد الصدور الأمثال، ملاك العلماء الأفاضل، أبو القاسم محمد بن أبي الحسن جعفر بن محمد بن فطیرا - أدام الله فضله، و كثّر في الفضلاء مثله - من مطلعها إلى مقطوعها، قراءة مّطلع على فوائد ألفاظها الأدبية، واقف على فوائد كلماتها الأبية، كاشف عن حقائق نصوصها الفقهية، باحث عن دقائق نصوصها الحكمية. و أجزت له روايتها ورواية سائر مصنفاته و مؤلفاته و مقولاته و منقولاته، عني عن السيد الإمام الكبير العلامة ضياء الدين علم الهدى، حجة الحق على الخلق، جلال آل رسول الله - صلى الله عليه وسلم - فضل الله بن علي بن عبيدالله الحسيني - سقاها الله كؤوس رضوانه ملاء، و حياه برياحين إحسانه ولاء - عن شيخية الإمامين الأفضلين الورعين، عبدالرحيم بن الإخوة البغدادي، و هبة الله بن الحسين الأسطرابلي^۱ عن الإمام أبي محمد الحريري البصري بيض الله غرتهم، و نور حضرتهم - و أنا بريء عن التحريف و الخطل، و التصحيف و الزلل. و كتب العبد المسيء إلى نفسه، في يومه و أمسه، علي بن أبي سعد محمد بن الحسن بن أبي سعد، ابونصر الطيب بخطه في شهر ربیع الأول الواقع في شهر سنة ثمان عشرة و ستمائة هجرية مصطفوية حامداً لله على نعمائه المتظاهرة، و مصلياً و مسلماً على سيد أنبيائه محمد و عترته الطاهرة، و الله حسبه، و نعم الحسيب»^۲. ظاهراً بر همین

۱. ظاهراً منظور هبه الله بن حسين بن يوسف مشهور به بديع الاسطرابلي عالم نجوم، اديب و طيب (م ۵۳۴ ق) است (درباره او نك: معجم الادباء، ج ۶، ص ۲۷۶۹-۲۷۷۱؛ عمادالدين اصفهاني، خريدة القصر (قسم اصفهان)، ص ۳۲۳-۳۲۴
 ۲. ابن مستوفى، تاريخ اربل، القسم الاول، ص ۳۵۳-۳۵۴. احمد خامه‌يار، «نویافته‌هایی از تاریخ و میراث»، میراث شهاب، شماره ۸۸، ص ۱۴۹-۱۵۱

نسخه، یادداشت‌ها و مطالب دیگری بوده که ابن فطیرا آنان را از خط علی بن ابی‌سعد نقل کرده است. از جمله مطالبی که ابن مستوفی نقل کرده است ابیاتی از خود علی بن ابی‌سعد و سه نفر از مشایخ او است. علی بن ابی‌سعد اشعاری از محمد بن ابی‌نصر و همچنین به واسطه او از ابوالرضا راوندی نقل کرده است.

همچنین ابن فطیرا بیان کرده: «و نقلت من خطه: انشدني الامام فخرالدين محمد بن زازويه القمي، قال: انشدنيها الامام الكبير شرف الدين شفروه الاصبهاني لنفسه...» که ظاهراً «زازويه» تصحیف «نازويه» است و در نتیجه ابوجعفر محمد بن حسن نازویه قمی از مشایخ علی بن ابی‌سعد بوده است.

ابن فطیرا در ادامه می‌نویسد: «نقلت من خطه: انشدنيها الامام شهابالدين ابوالشرف الجرباذقاني بقم...» و سه بیت شعر را از او نقل می‌کند.^۱ شاید این شخصی که علی بن ابی‌سعد از او اشعاری نقل کرده ابوالشرف ناصح بن ظفر بن سعد الجرباذقانی مترجم کتاب تاریخ یمینی است.

اطلاع دیگر آنکه نسخه‌ای از کتاب الصحاح فی اللغة در کتابخانه ملی فرانسه به شماره ۴۲۳۹ در دست است که شامل بخش اول کتاب، از آغاز کتاب تا پایان باب الطاء و بخشی از حرف الطاء است، و از پایان افتادگی دارد. نسخه متعلق به قرن هفتم، به خط نسخ در ۲۵۱ برگ، و هر برگ ۲۷ سطر دارد و تمامی صفحات مجدول است.^۲ متأسفانه برگ پایانی نسخه افتادگی دارد و از نام کاتب، و تاریخ دقیق کتابت آن اطلاع نداریم؛ اما بر اساس دو حاشیه آن می‌توان گفت ظاهراً نسخه موجود از روی نسخه‌ای از کتاب الصحاح متعلق به علی بن ابی‌سعد الطیب کتابت شده است، در یک حاشیه آمده: «کتب علی حواشی النسخة الذي کتبت منه، مولاي السيد جمال الدين أبونصر علي بن أبي سعد الطيب القمي على طريق الظرافة أنه من املائه: ...» (برگ ۱۴۶ الف)، و در حاشیه‌ای دیگر: «حاشیه؛ قال الامام السعيد جمال الدين أبوسعدي علي بن أبي سعد الطيب سقى الله...» (برگ ۱۵۳ ب). به نظر می‌رسد نسخه الصحاح علی بن ابی‌سعد از روی نسخه الصحاح به خط و حواشی ابوالرضا راوندی کتابت شده است.

۱. ابن مستوفی، تاریخ اربل، القسم الاول، ص ۳۵۵

۲. درباره این نسخه رجوع شود: رسول جزینی، «کاوشی درباره ابوالرضا راوندی و روایت کتاب الصحاح فی اللغة»، مجله آینه پژوهش، شماره ۱۹۱، ص ۲۴۲-۲۴۳

جالب آنکه یادداشت‌های متعددی در حواشی نسخه، با موضوع گیاهان دارویی و فوائد طبی آنان، آمده است (برگ ۲۷ الف، ۲۷ ب، ۲۸ الف، ۳۰ الف، ۳۸ ب، ۳۹ ب، ۴۳ الف، ۴۵ الف، ۴۶ الف، ۵۱ ب، ۵۲ الف، ۶۱ ب، ۶۳ ب، ۶۶ الف، ۷۲ ب، ۷۳ ب، ۷۵ ب، ۸۰ ب، ۸۶ الف، ۸۹ الف و...، ۱۸۳ الف، ۲۱۵ الف، ۲۱۷ ب، ۲۲۹ الف، ۲۳۹ الف، ۲۴۷ ب، و...); اگر این حواشی از افزوده‌های خود کاتب نباشد، این احتمال جدی است که این یادداشت‌ها از علی بن ابی سعد الطیب بوده که بر نسخه کتاب الصحاح اش، افزوده بوده است.

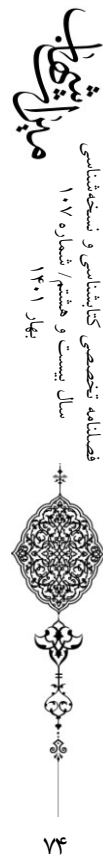
بخش سوم: آشنایی با نهج البلاغه علی بن ابی سعد الطیب

در این بخش ابتداء نسخه‌های که بر اساس نسخه او کتابت شده‌اند معرفی می‌شود و سپس با رجوع به آنان متن یادداشت‌ها و سه اجازه‌ای که بر اصل نسخه علی بن ابی سعد بوده، خواهد آمد.

۱. نسخه‌های نهج البلاغه که بر اساس نسخه علی بن ابی نصر کتابت شده است علی بن ابی سعد نسخه‌ای از نهج البلاغه را کتابت کرده که ظاهراً اصل نسخه به خط او باقی نمانده، ولی چند نسخه موجود است که مستقیماً یا به واسطه از روی آن کتابت شده‌اند.

۱. میرزا عبدالله افندی (م ۱۱۳۰)، نسخه‌ای کهن (النسخة العتیقة) از نهج البلاغه را در شهر تستر (شوشتر) دیده و انجامه کاتب در آن نسخه کهن را که متضمن تاریخ کتابت آن در ۲۴ ربیع الاول ۵۸۷ ق بوده، نقل کرده است: «...و کتب فی آخر هذا الكتاب: و تیسر فراغ محرّره العبد الضعیف الراجی عفو ربّه ابی نصر علی بن محمد بن الحسن بن محمد الطیب، فی الرابع و العشرین من شهر ربیع الاول، الواقع فی شهر سنة سبع و ثمانین و خمسمائه هجرية انتهى»^۱ افندی چند یادداشت موجود بر آن نسخه کهن را نقل کرده است. این یادداشت‌ها در نسخه‌های بعدی هم دیده می‌شود (یادداشت «الف»، «ب»، «د» و «ه»)، اما نکته محل تأمل آنکه در نسخه‌های بعدی که بر اساس نسخه علی بن ابی سعد بوده‌اند، یادداشت‌های دیگر (یادداشت «ج»، «و») و سه اجازه مهم است، که افندی هیچ اشاره‌ای به آنان نکرده

۱. عبدالله افندی، الفوائد الطریفة، ص ۴۰۹

است.^۱ اگر افندی نسخه اصل نهج البلاغه به خط علی بن ابی سعد را در دست داشته چرا هیچ اشاره ای به آن اجازات در اینجا یا در ریاض العلماء نکرده است؟! شاید او نسخه ای کهن، کتابت شده از روی اصل نسخه را در اختیار داشته که اجازات نسخه اساس در آن نقل نشده بوده است.

۲. نهج البلاغه کتابت شده توسط محمدرضا بن حاجی محمد شوشتری که کتابت آن را در غره ربیع الثانی ۱۰۵۹ ق، به اتمام رسانده است (المتحف العراقي، شماره ۲۶۱۹۶). این نسخه در ملکیت میرزا محمد هاشم چهارسوقی بوده و یادداشت تملک او به تاریخ ۱۲۷۶ ق دارد، و سپس آن را به محمدرضا منشی در ۱۲۸۷ ق هدیه داده است. سپس نسخه در ملکیت شیخ حیدر سردار کابلی قرار گرفته، و یادداشت تملک او به تاریخ صفر ۱۳۲۱ بر آن است. نهایتاً نسخه به مرحوم دکتر حسینعلی محفوظ می‌رسد و پس از مصادره نسخه‌های ایشان توسط دولت بعثی عراق، به المتحف العراقي برده می‌شود. آقابزرگ در سال ۱۳۷۲ ق آن را نزد سردار کابلی دیده، و بعداً دانش پژوه، محمدحسین جلالی و عبدالله فیاض آن را در نزد حسینعلی محفوظ دیده‌اند و هرکدام فوائد و یادداشت‌های آمده بر آن را به طور کامل یا گزیده نقل کرده‌اند.^۲ گزارش مرحوم دانش پژوه از یادداشت‌ها و اجازات نسخه کامل و دقیق‌تر است. در این مقاله از این نسخه با عنوان «محفوظ» نام برده خواهد شد. متأسفانه امکان تهیه آن فراهم نشد.

۳. نهج البلاغه کتابت شده توسط عبدالرشید بن نورالدین شوشتری، که کتابت آن در ۲۳ ماه رمضان ۱۰۷۴ ق به اتمام رسیده است (کتابخانه علامه طباطبائی شیراز شماره ۹۶۵).^۳

۱. عبدالله افندی، الفوائد الطریفة، ص ۴۰۸-۴۱۰

۲. آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة، ج ۳، ص ۱۹۸-۲۰۰، ۲۴۴؛ همچنین ج ۴، ص ۱۱۰-۱۱۱؛ همو، مجموعه رجالیة و تاریخیة، ص ۱۰۱-۱۰۲؛ دانش پژوه، محمدتقی، فهرست نسخه‌های دانشگاه تهران، ج ۳/۳، ص ۱۶۱۸-۱۶۲۲؛ عبدالله فیاض، الاجازات العلمیة عند المسلمین، ص ۲۴-۲۶؛ جلالی حسینی، دراسة حول نهج البلاغه، ص ۹۹-۱۰۱؛ طباطبائی، عبدالعزیز، تراثنا شماره ۲۹، ص ۲۰-۲۳. ظاهراً توصیف مرحوم آقا سید عبدالعزیز بر اساس گزارش آقای دانش پژوه بوده است.

۳. در توصیف آن نوشته شده است: «۹۶۵، یکشنبه ۲۳ رمضان ۱۰۷۴، عبدالرشید بن نورالدین شوشتری در شوشتر از نسخه سال ۵۸۷ که با نسخه اصل مقابله شده، نسخ، عناوین شنگرف، اعراب گذاری شده، حواشی به خط نستعلیق، وقف از سوی کاتب با مهر بیضی «عبدالله عبدالرشید»، ۲۴۵ گ، ۱۹*۳۱ سم.» (محمد برکت، فهرست الفبایی نسخه‌های کتابخانه علامه طباطبائی شیراز، ص ۲۳۹). همین توصیف مختصر کافی بود که حدس زد این نسخه بر اساس نسخه علی بن ابی سعد کتابت شده است. بعد از پرس و جو متوجه شدم نسخه الان در کتابخانه دانشگاه شیراز نگهداری می‌شود. در اینجا باید از کارکنان محترم کتابخانه تشکر نمائیم که تصویری از آن تهیه نمودند و در اختیارم گذاشتند، هر چند برای آن هزینه نسبتاً زیادی پرداخت کردم.

کاتب این نسخه عالمی فاضل و محدث از منطقه شوشتر است. نسخه شامل ۲۴۶ برگ (فاقد برگ شمار) و هر برگ ۱۲ سطر دارد، و کراسه‌های آن هشت برگی است. یک برگ در آن نونویس است (فریم ۲۴۹-۲۵۰). ظاهراً در کراسه هشتم دو برگ جابجا شده است به این حالت که باید برگ چهارم آن (فریم ۱۲۱-۱۲۲) بعد از برگ دوم (فریم ۱۱۹-۱۲۰) قرار می‌گرفت و برگ ششم آن بعد از برگ سوم قرار داده می‌شد.

کاتب در ۲۳ رمضان سال ۱۰۷۴ ق از کتابت آن فراغت حاصل کرده و در انجامه آن نوشته است: «و اتفق فراغ محرره في ليلة الاحد الثالث والعشرين من شهر رمضان المبارك سنة اربع وسبعين من بعد الف هجرية نبويه مصطفوية في بلدة شوشتر صانها الله عن الشربجاء محمد وآله خير البشر و هو الفقير الى الله الغني عبدالرشيد بن نورالدين الشوشتري عفى الله عنهما و عن مؤمني الاثنى عشري، و من عجيب الاتفاقات بعد اتمام الكتاب و وقفه على مؤمني الاثنى عشران صار التاريخ وقفت ما كتب يداي والحمد لله». او سپس حواشی نسخه اساس را در این نسخه نقل کرده است. دو عبارت مهم کاتب که در پایان نسخه به دنبال هم آورده به صورت ذیل است:

A: «و بحمد الله و حُسن توفيقه و جَزِيل نعمائه و شمول عواطفه نقلتُ ما في المنتسخ منه من الحواشي في نسختي هذه علي الهيئة التي كانت فيه سواداً و حمرة بعد ما كتبتُ اصلها منه، مُراعياً لما كُتِبَ فيه بالحمرة كذلك متنا (إلا خمسة كراريس، اشرتُ اليها في آخر كلِّ كراسٍ لَمَّا عرضتها عليها صح)¹ كما راعيته حاشية (يا «حاشيته») و بذلتُ جُهدي في مطابقة نسختي لتلك النسخة متنا و حاشية (في اثناء كتابتي صح) و انا اقل الاقلين عبدالرشيد بن نورالدين و الحمد لله رب العالمين»²؛ کاتب در ادامه عبارت بالا نوشته است:

B: «ثم عرضتُ نسختي هذه متناً عليها وقد كتبتُ في آخر كلِّ كراسٍ عورض³ و صحّ و قري بالحمرة و السواد كما كتبتُه هنا اشارة الى انها عُرضت على نسخة السيد بعد تصحيحها بنسخة

۱. عبارت داخل پراندرز در حاشیه نوشته شده است.

۲. همانطور که خواهد آمد این دو یادداشت A, B بعینه در پایان نسخه ملی و مرعشی آمده و فقط در نسخه ملی نام عبدالرشید بن نورالدين آورده نشده و در نسخه مرعشی به جای او، نام شخصی دیگر آمده است: «... و انا اقل

الاقلين ابن باباجان الشيرازي غفرالله له و لوالديه بعلي و حسنيه عليهما السلام»

۳. این کلمه به رنگ قرمز نوشته شده است.

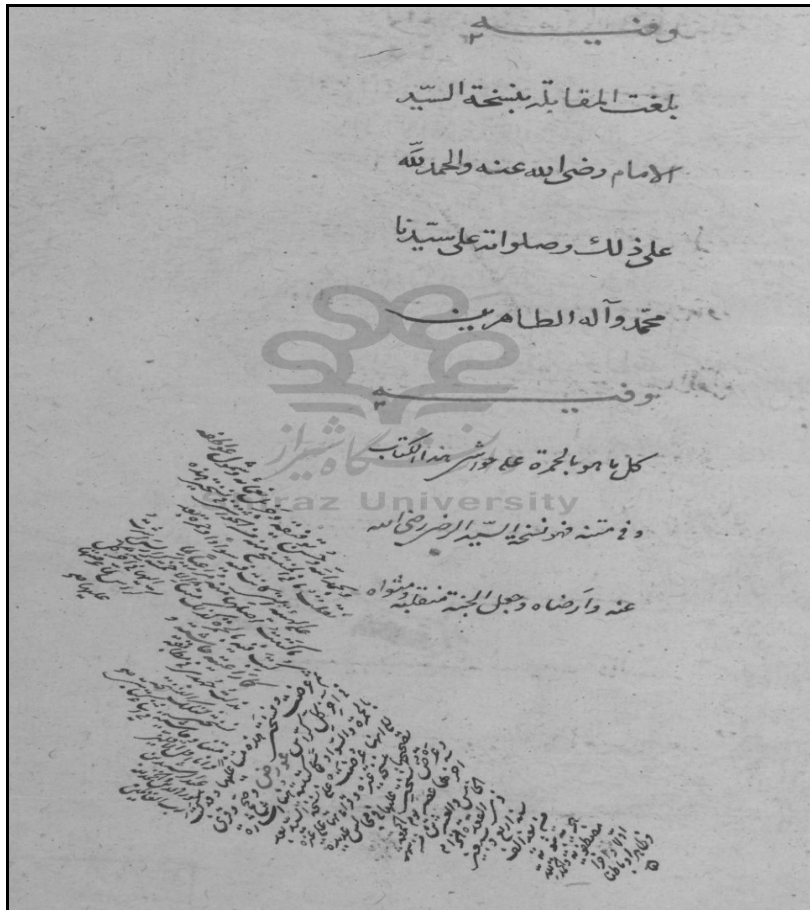
غیره و قراءتها علی غیره، و عَرَضُ نسختی علیها فی مجالس عدیده آخرها عصر یوم الجمعة الخامس و العشرين من شهر ذي القعدة الحرام سنة اربع و سبعین من بعد الف هجرية نبوية مصطفوية و الحمد لله اولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً» (تصویر ۷). او این نسخه را در جلسات متعدد با نسخه اصل به دقت مقابله و عرضه کرده و در روز جمعه ۲۵ ذی القعدة ۱۰۷۴ ق مقابله آن را به اتمام رسانده است. کراسه‌های نسخه هشت برگی است و در بالای نخستین برگ هر کراسه شماره آن با حروف نوشته شده است.^۱ در انتها هر کراسه یادداشتی مبنی بر مقابله و عرضه آن با نسخه اصل نگاشته شده، که اولین یادداشت عرض به این صورت است: «عُرِضَ عَلَى النُّسخةِ الاصليةِ التي هي أُمُّ النسخِ و لَعَمري انْها عديماً مثلها فَصَحَّ بها بعد ما كُتِبَ منها و الحمد لله» (فریم ۲۰؛ به رنگ قرمز)، و به همین ترتیب در صفحه آخر کراسه‌های بعدی عبارات: «ثم عُرِضَ عليها بعد ما كُتِبَ منها» (فریم ۳۶؛ به رنگ قرمز)، «ثم عُرِضَ عليها بعد ما كُتِبَ منها ولله الحمد والمنة» (فریم ۵۲، ۶۸، ۸۴) و «ثم عُرِضَ عليها بعد ما كُتِبَ منها ولله الحمد (الحمد لله) من قبل و من بعد» (فریم ۱۰۰، ۱۱۶، ۱۳۲، ۱۴۸، ۱۶۴، ۲۶۰، ۲۷۶، ۲۹۲، ۳۰۸، ۳۲۴، ۳۴۰، ۳۶۵، ۳۷۲، ۳۸۸، ۴۰۴، ۴۲۰، ۴۳۶، ۴۵۲، ۴۶۸، ۴۸۴) نوشته شده است. البته در پایان کراسه ۱۱ تا ۱۵ عبارت کمی متفاوت: «ثم عُرِضَ عليها بعد ما كُتِبَ من غيرها و الحمد لله من قبل و من بعد» (فریم ۱۸۰، ۱۹۶، ۲۱۲، ۲۲۸، ۲۴۴) نوشته شده که به جای عبارت «كُتِبَ منها» عبارت «كُتِبَ من غيرها» آمده است!

در ادامه دو نسخه دیگر معرفی می‌شود (مرعشی و ملی) که شباهت بسیار بالا با این نسخه دارند به طوری که حتی یادداشت‌های عرض و دو عبارت پایانی کاتب بعینه در آن دو تکرار شده و فقط نام کاتب متفاوت است. اما با مقایسه دقیق به نظر می‌رسد نسخه کتابت شده توسط عبدالرشید بن نورالدین اساس کتابت نسخه‌های بعدی است. شواهدی متعددی بر تأیید این نظر وجود دارد از جمله آنکه کاتب در عبارت پیشین تصریح کرده که در پایان هر کراسه عبارات عرض نوشته است، که فقط با شکل کراسه بندی در این نسخه مطابقت دارد.

۱. بعد از آخرین کراسه‌ای که به عدد نوشته شده: «ثلاثین» (فریم ۴۶۹)، در ابتدا کراسه بعدی (آخرین کراسه) این عبارت نوشته شده است: «آخر الاجزاء و به تمت و العظية عمت و الحكمة الخفية نمت (؟) و عظمته تعالی جلت و الالسن عن الوصف قلت و الحمد لله من قبل و من بعد» (فریم ۴۸۵)

اما یک ابهام در این نسخه کتابت شده توسط عبدالرشید شوشتری وجود دارد و آن اینکه فاقد سه اجازه و دو یادداشت است («ج»، «و») که متن آنان در قسمت بعدی خواهد آمد که در سه نسخه بعدی (و همچنین نسخه «محمفوظ» در المتحف العراقي) آمده است. همانطور که گذشت افندی هم در معرفی نسخه کهنی که دیده به این اجازات و این دو یادداشت اشاره نکرده است و لذا ممکن است به ذهن برسد این نسخه کتابتی از روی همان نسخه‌ای بوده که افندی دیده است، اما ظاهراً برگ شامل این اجازات از این نسخه جدا شده است؛ شاهد امر آنکه در ادامه نسخه‌ای معرفی می‌شود که با دقت با نسخه عبدالرشید شوشتری مقابله شده و صورت اجازات و آن یادداشت‌ها را به شکل کامل از آن نقل کرده است.

تصویر (۷): نهج البلاغه (کتابخانه علامه طباطبائی شیراز ۹۶۵)

۴. نسخه‌ای از کتاب روضة الابرار (شرح نهج البلاغه)، تألیف علی بن حسن زواری (قرن دهم) در کتابخانه مجلس به شماره ۲۳۹ فیروز، در دست است که در فهرست، کتابت آن را در حدود اوائل قرن ۱۳ دانسته است اما به نظر می‌رسد تاریخ کتابت آن متقدم‌تر است.^۱ اختلاف نسخ، حواشی و حتی یادداشت‌های عرض نسخه پیشین به دقت در آن نقل شده است؛ حتی عبارات («A») و («B») و انجامه عبدالرشید بن نورالدین شوشتری که در پایان نسخه پیشین بود (با همان نام و تاریخ) بعینه در پایان این نسخه تکرار شده، و البته در بالای آن نوشته شده است: «فی المنتسخ منه». لذا به نظر می‌رسد کاتب آن، متن نهج البلاغه مندرج در این نسخه را به طور کامل با نسخه عبدالرشید شوشتری مقابله کرده و یادداشت‌ها و اجازات آن را نقل کرده است.

۵. نهج البلاغه کتابت توسط ابن باباجان شیرازی در قرن یازدهم (کتابخانه آیت الله مرعشی، شماره ۱۳۳۰۱). نسخه به خط نستعلیق، شامل ۲۱۹ برگ و در هر برگ ۱۴ سطر دارد. در آغاز یک کتیبه مذهب کوچک دارد و تمامی صفحات مجدول است. نسخه سابقاً در تملک سید مهدی لاجوردی بوده و بعداً به کتابخانه آیت الله مرعشی انتقال داده شد است.^۲ مه‌ری مخدوش هم در نسخه دیده می‌شود که ظاهر مهر کتابخانه مجدالدین نصیری است.

کاتب در انجامه نسخه از خود با عنوان «ابن باباجان شیرازی» نام برده که به نظر می‌رسد او بنیاد بن باباجان شیرازی است.^۳

۱. عبدالحسین حائری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۲۱، ص ۱۰۷.

۲. سید محمود مرعشی و دیگران، فهرست کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۳۳، ص ۵۳۲.

۳. آقابزرگ مجموعه‌ای به خط او شامل چند کتاب، رساله و فوائد علمی را دیده، که نشان دهنده فضل گردآورنده آن بوده است (طبقات اعلام الشیعة، ج ۸، ص ۸۴؛ الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۴۶)؛ ظاهراً این همان مجموعه‌ای است که الان در کتابخانه الحکیم در نجف نگهداری می‌شود که شامل: شرح تشریح الافلاک، محمدشرف بن حبیب الله الطباطبائی، و شرح الصحیفة الاسطرلابیة از جواد بن سعد الکاظمی، و شرح قانونچه از حسین استرآبادی؛ کتابت ۱۰۸۲ ق در مدرسه صالحیه شیراز (مکتبه الحکیم العامة ش ۵۴) است. از دیگر آثار کتابت شده توسط او: ۱. الامان سید بن طاوس، کتابت ۱۰۸۰ ق (کاشف الغطاء، ش ۱۶۳۶۵)؛ ۲. تفسیر آیه (خذوا زینتکم) (کاشف الغطاء ۴۰۲۹)؛ ۳. حاشیة حاشیة الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقیة از عمادالدین فارسی، کتابت ۱۰۸۷ ق (علامه طباطبائی شیراز ش ۸۳۱)؛ ۴. التاویلات کاشانی، کتابت ۱۰۹۲ ق (آستان قدس ش ۱۴۵۳)؛ ۵. عده الداعی، ابن فهد + المعجنتی، سید بن طاوس، کتابت ۱۰۸۵ ق (حوزه علمیه نجف‌آباد، ش ۱۷۵)؛ ۶. الروضة البهیة فی شرح اللعة الدمشقیة، کتابت ۱۱۳۰ ق (مجلس ش ۱۵۳۹۹).

نکته عجیب آنکه عبارت پایانی نسخه کتابت شده توسط عبدالرشید بن نورالدین (عبارات «A» و «B»)، بعینه در پایان این نسخه هم وجود دارد و فقط به جای نام عبدالرشید بن نورالدین، نام ابن باباجان شیرازی آمده است! «و بحمدالله و حسن توفیقه و جزیل نعمائه و شمول عواطفه نقلت ما فی المنتسخ منه من الحواشی فی نسختی هذه علی الهیئة الی کانت فیهِ سواداً و حمرة بعد ما کتبت أصلها منه مراعیاً لما کتب فیهِ بالحمرة كذلك متنأ (إلا خمسة کرایس أشرتُ إليها فی آخر کل کراس لما عرضتها علیها صح) كما راعیته حاشیة و بذلتُ جُهدی فی مطابقة نسختی لتلك النسخة متنأ و حاشیة (فی أثناء کتابتی صح) و أنا أقل الأقلین ابن باباجان الشیرازی غفرالله له و لوالدیه بعلى و حسنیه علیهم السّلام.

ثم عرضتُ نسختی هذه متنأ علیها و قد کتب فی آخر کل کراس عورض و صحح و قری بالحمرة و السواد كما کتبته هنا اشارة الی انها عُرِضت علی... السید بعد تصحیحها بنسخة غیره و... نسختی علیها فی مجالس... و الحمدلله...» (تصویر ۸). در نتیجه به نظر می‌رسد یکی از این دو نسخه، کتابتی از روی دیگری بوده، و همانطور که گذشت شواهد نشان می‌دهد نسخه عبدالرشید بن نورالدین اساس کتابت نسخه ابن باباجان شیرازی بوده است.

این نسخه با نسخه/نسخه‌های دیگری از نهج البلاغه مقابله شده و اختلاف ضبط کلمات با نشان‌های «خ ل»، «خ ل کذا»، «کذا»، «۲» مشخص شده و در برخی کلمات حرکات و اعراب جدید با رنگ قرمز اضافه شده و «معا» در کنار آنان نوشته شده است. همچنین افزون بر حواشی متعدد نسخه اساس، تعدادی حاشیه جدید به آن افزوده شده است.

۱. این عبارت در حاشیه آمده است.
۲. موارد نقطه چین در نسخه از بین رفته است.

تصویر (۸): نهج البلاغه (کتابخانه آیت الله مرعشی ۱۳۳۰۱)

۵-۱. مرحوم آیت الله آقای حسن زاده آملی، در زمانی که نسخه در تملک مرحوم لاجوردی بوده آن را برای مدتی به امانت گرفته، و نسخه‌ای شخصی از نهج البلاغه که در اختیار داشته را با آن مقابله کرده، و در ماه ذی‌الحجه ۱۳۵۸ ق از مقابله با آن فراغت کرده،

۱. در پایان نسخه شخصی ایشان، این عبارت آمده است: «تم الكتاب بعون الوهاب سنة ۴۲۱». اما با توجه به نوع خط، زمان کتابت آن نمی‌تواند پیش از قرن ده یا یازده باشد. احتمال دارد این تاریخ در نسخه اساس کتابت آن بوده است، و شاید منظور تاریخ «۱۰۲۴» است که در اینجا برعکس نوشته شده است.

و اجازات و یادداشت‌های موجود بر آن را در پایان نسخه خودش نقل کرده است، و می‌نویسد: «قد ... بمقابلة هذه النسخة بالنسخة التي عورضت على نسخة السيد الامام الرضي (رض) و ... فما كانت في هذه النسخة الحاضرة بالحمرة و عليها «صح» او بالسواد نادرة و عليها علامة صح ايضاً فهي نسخة السيد الرضي ره، سواء نصّ بانها نسخة السيد الرضي ام لا، و ما كانت بالسواد او بالحمرة نادرة و عليها علامة (خ ل صح) او «نسخة صح» او «خ ص» فهي ليست نسخة الرضي سواء نص بانها ليست من نسخة الرضي ام لا...» (ص ۳۷۲). تصویری سیاه و سفید از آن در مرکز احیاء به شماره ۸۶ نگهداری می‌شود.

۶. نهج البلاغه، کتابت ۷ محرم ۱۰۷۷ ق (کتابخانه ملی شماره ۳۲۳۴۲). نسخه به خط نسخ، و شامل ۲۶۰ برگ است، و هر برگ ۱۴ سطر دارد. در آغاز کتاب یک سرلوح مذهب دارد؛ و تمام صفحات مجدول است. بر روی آن یادداشت تملکی از شخصی به نام ابوطالب حسینی همدانی نوشته شده است که ظاهراً او از شاگردان صاحب جواهر است که در سال ۱۲۶۶ ق در نجف از دنیا رفت.

کاتب که نام خودش را نیاورده در روز شنبه ۷ محرم ۱۰۷۷ ق از کتابت آن فراغت حاصل کرده است. عبارت پایانی («A») و («B») آمده در سه نسخه پیشین با همان تاریخ ۱۰۷۴ ق در اینجا هم بعینه تکرار شده، و فقط نام کاتب نیامده است؛ لذا به نظر می‌رسد این نسخه کتابتی از روی نسخه عبدالرشید بن نورالدین یا شاید نسخه ابن باباجان شیرازی بوده است.

با مقایسه متن و حواشی این نسخه با نسخه‌های پیشین متوجه می‌شویم که با نسخه/نسخه‌های دیگری مقابله شده و اختلاف ضبطها و بعضاً حواشی توضیحی دیگری به آن افزوده شده است. در چند جا علامت بلاغ مقابله با عبارت «بلغ مقابلة الحمد لله تعالى» نوشته شده است (فریم ۱۶، ۲۱۹، ۲۹۹، ۳۳۹، ۳۶۵، ۴۴۰ و ۴۸۰).

نکته مهم و قابل بررسی آنکه در میان حواشی افزوده شده به آن، تعدادی از آنان با شرح نهج البلاغه‌ای (از مؤلف ناشناس) متعلق به قرن هشتم شباهت دارد. اختلاف عبارات در حدی است که نمی‌توان گفت این حواشی برگرفته از آن شرح نهج البلاغه است، بلکه باید هر دو ریشه در متنی مشترک داشته باشند (برای نمونه: نهج البلاغه، ملی، فریم ۳۴، ۵۰،

۵۱، ۶۰ مقایسه کنید به ترتیب با شرح نهج البلاغه لشارح من اعلام القرن الثامن، ص ۱۵۵، ص ۳۳۳-۳۳۴، ص ۳۴۹، ص ۴۳۱-۴۳۲). حدس می‌زنم این حواشی با واسطه برگرفته از نسخه‌ای از نهج البلاغه (و چه بسا تألیفی مستقل) از اسعد بن شفروه اصفهانی بوده است.

۷. نهج البلاغه، کتابت شده توسط مرتضی بن نورالله حسینی کازرونی در شوال ۱۱۰۷ ق در شهر شیراز (کتابخانه سپهسالار شماره ۳۰۸۴). نسخه به خط نسخ؛ داری ۱۶۴ برگ، داری یک سرلوح، و تمام صفحات مجدول است. تملک فرهاد میرزا به تاریخ ۱۲۵۶ ق بر برگ اول نوشته شده است. نسخه بر اساس نهج البلاغه علی بن ابی سعد کتابت شده اما حواشی و تعلیقات نسخه‌های پیشین فقط در برگ‌های آغازین نسخه و بعضی اوراق در میان آن آمده است؛ همچنین کاتب اجازات و یادداشت‌های آمده بر نسخه‌های پیشین (به استثناء یادداشت «الف») را نقل نکرده است.

نکته قابل توجه و مهم آنکه کاتبان نسخه‌های بالا (به استثناء نسخه کتابخانه ملی که کاتب آن ناشناس است) همگی اهل شوشتر یا شیراز بوده‌اند. ظاهراً اصل نسخه علی بن ابی سعد (یا شاید کتابتی کهن از آن) در قرن یازدهم در شوشتر بوده که به طور مستقیم یا با واسطه، اساس همه شش نسخه پیشین بوده است. به نظر می‌رسد نهج البلاغه علی بن ابی سعد در آن دوره فقط در نواحی فارس شناخته شده بود اما وارد محافل علمی دیگر در اصفهان، قم، مشهد و نجف نشده است.

مناسب است در ادامه ارتباط دو نسخه دیگر را با نسخه نهج البلاغه علی بن ابی سعد بررسی کرد.

۱. نهج البلاغه کتابت محمد بن محمد بن ابی نصر، کتابت ۶۶۰ ق (؟) (کتابخانه مجلس شماره ۸۳۴۴)

در بخش اول به این نسخه اشاره شد. مقایسه اجمالی آن با نسخه علی بن ابی سعد نشان می‌دهد حداقل به لحاظ ترتیب خطبه‌ها با هم یکسان هستند. نکته قابل توجه آنکه تعدادی از حواشی آن با نسخه‌های پیشین یکسان است.

میراث

کتابت و روایت نهج البلاغه در قرن نهم
علی بن ابی سعد الطیب القمی

همانطور که گذشت احتمالاً این نسخه کتابت فرزند محمد بن ابی نصر قمی است و لذا می‌توان احتمال داد نسخه او بر اساس نسخه پدرش بوده است. همانطور که خواهد آمد ظاهراً علی بن ابی سعد نسخه خودش را با نسخه محمد بن ابی نصر مقابله کرده و لذا این می‌تواند علت شباهت برخی حواشی آن دو باشد.

برای تبارشناسی نسخه لازم است متن و حواشی آن با نسخه نهج البلاغه علی بن ابی سعد با دقت مقایسه شود که خود مجالی مستقل می‌خواهد. نسخه‌های نهج البلاغه به لحاظ ترتیب خطبه‌ها، ترتیب حکمت‌ها؛ بخش زیادات در پایان بخش خطب، نامه‌ها و حکمت‌ها؛ جزء بندی؛ اضافات و کاستی‌ها و غیر آن با هم اختلاف و تفاوت دارند. اجمالاً باید گفت نسخه محمد بن محمد بن ابی نصر با نهج البلاغه علی بن ابی سعد با هم شباهت دارند. این دو نسخه به لحاظ تبارشناسی تفاوت‌های با نهج البلاغه ابوالرضا راوندی و نسخه‌های نیشابوری نهج البلاغه دارند.

۲. نهج البلاغه کتابت بندار بن محمد بن بندار الوریانی الرمال، کتابت ۷۰۴ ق (المتحف العراقي شماره ۱۶۶۲). نسخه شامل ۱۹۳ برگ، به خط نسخ است.

در بخش نخست، ذیل عزالدین راوندی گذشت که در برگ آغاز این نسخه از روی خط علی بن ابی سعد، اشعاری از عزالدین و شعر خود او درباره نهج البلاغه نقل شده است: «نقلت من خط الامام السعيد مولانا جمال الدين ابي نصر علي بن ابي سعد الطيب رضي الله عنه...» چه بسا از این عبارت برداشت شود این نسخه کتابتی از روی نسخه علی بن ابی سعد بوده است. اما با مقایسه متن و حواشی آن با نسخه‌های پیشین معلوم می‌شود با در نظر گرفتن معیارهای تبارشناسی مانند ترتیب خطبه‌ها، بخش زیادات، اضافات و کاستی‌ها و غیر آن، دو نسخه با هم تفاوت اساسی دارند. از این رو شاهدی روشن وجود ندارد که این نسخه از روی نسخه علی بن ابی سعد کتابت شده باشد، مگر آنکه گفته شود علی بن ابی سعد به جزء نسخه مورد بحث در این مقاله، نسخه متفاوت دیگری هم کتابت کرده بوده است. البته با توجه به آنکه خط این یادداشت با خط متن اصلی مغایرت دارد این احتمال نیز بعید به نظر می‌رسد.

مجله پژوهش

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷
بهار ۱۴۰۱

۲. یادداشت‌های مقابله علی بن ابی سعد

سابقاً آیت‌الله حسن‌زاده آملی بر اساس نسخه ابن باباجان شیرازی (در زمانی که نسخه در تملک مرحوم لاجوردی بود) مجموعه یادداشت‌ها و اجازات موجود بر آن را منتشر نمودند (حسن‌زاده آملی، مقدمه فی مصادر نهج البلاغة، مجلة تراثنا، شوال-ذوالحجة ۱۴۰۶ ق، العدد ۵، ص ۱۸-۲۲؛ همچنین: همو، الفوائد المهمة حول اسناد نهج البلاغة، وقف میراث جاویدان، شماره ۲۵-۲۶، ص ۱۶۴-۱۶۷). همچنین بعد از انتقال نسخه به کتابخانه آیت‌الله مرعشی توسط دکتر محمود مرعشی در فهرست کتابخانه، ج ۳۳، ص ۵۲۸-۵۳۲؛ و کتاب نسخه‌های خطی کهن و نفیس نهج البلاغة در کتابخانه آیت‌الله مرعشی رحمته، ص ۴۱-۴۵).

در این قسمت یادداشت‌ها و سپس اجازات علی بن ابی سعد که بر اصل نسخه او بوده، بر اساس چهار نسخه معرفی شده پیشین (شماره ۳ تا ۶) نقل خواهد شد. بعلاوه اختلافات آن با نسخه «محفوظ» (بر اساس نقل مرحوم دانش پژوه) در پاورقی تذکر داده می‌شود.

الف: «(في آخر المُنتسخ منه المنقول عنه): فرغت من قراءته على مولاي و سيدي (و كهفي و سندي) الإمام الكبير العالم النحرير زين الدين جمال الإسلام فريد العصر محمد بن أبي نصر - أدام الله ظلّه، و كثر في اهل الاسلام و الفضل مثله، في شهر ربيع الأول من شهر سنة سبع و ثمانين و خمسمائة هجرية. و بعد القراءة عرضتُ هذه النسخة على نسخته^۱ المقروءة على السيد (الإمام) الكبير العلامة ضياء الدين علم الهدى - قدس الله روحه و نور ضريحه، و نقلتُ إليها ما وجدته فيها من النكت الغريبة و النتف العجيبة و صححتها غاية التصحيح فصحتُ إلا ما زلّ عن النظر أو تهاب^۲ عن إدراك البصر، ولله الحمد و المنّة، و هو حسبي و نعم الحسيب»

۱. در نسخه نهج البلاغه محفوظ، كاتب آن در اینجا نوشته: «كتبتُ هذه النسخة من نسخة كان في آخره مكتوب في آخره ((ذا)) بخط ابني نصر...»

۲. این اضافه در نسخه محفوظ آمده است؛ همچنین در نسخه‌ای که افندی دیده (الفوائد الطريفة، ص ۴۰۸)

۳. در نسخه محفوظ: «النسخة»

۴. این اضافه در نسخه محفوظ

۵. در نسخه محفوظ: «تهافت»؛ اما در نسخه‌ای که افندی دیده: «...الا ما زاغ عنه النظر، او تهادر...»

میراث جاویدان

کتابت و روایت نهج البلاغه در قرن ششم
علی بن ابی سعد الطیب القمی

علی بن ابی سعد در اینجا بیان کرده نسخه خودش را بر استادش محمد بن ابی نصر قرائت کرده و سپس آن را با نسخه او که قرائت شده نزد ابوالرضا راوندی بوده، مقابله کرده و بعلاوه نکاتی را از آن نقل کرده است

نکته محل تأمل آنکه، در یادداشت بالا، تاریخ فراغت از قرائت نسخه بر محمد بن ابی نصر را در ماه ربیع الاول ۵۸۷ ق نگاشته است، اما همانطور که خواهد آمد تاریخ اجازه محمد بن ابی نصر به او، اواخر رجب ۵۸۷ ق است؛ از طرف دیگر همانطور که گذشت در نسخه کهنی که افندی دیده، تاریخ فراغت از کتابت نهج البلاغه توسط علی بن ابی سعد ۲۴ ربیع الاول ۵۸۷ ق بوده است. در اینجا می توان چند احتمال برای توجیه این اختلاف در تاریخ ماه داد، اما شاید تاریخ «ربیع الاول» در یادداشت بالا (الف) اشتباه، و صحیح آن «رجب» باشد.

ب: «(و فيه): بلغت المقابلة بنسخة السيد الامام رضي الله عنه^۱ و الحمد لله على ذلك و صلواته^۳ على سيدنا و آله الطاهرين»

«(و فيه): كل ما هو بالحمرة على حواشي هذا الكتاب و في متنه، فهو نسخة السيد رضي الله عنه و ارضاه و جعل الجنة منقلبه و مثواه».

ج: «(و فيه): يقول العبد الضعيف المسيء الى نفسه في يومه و أمسه ابونصر علي بن ابی سعد محمد بن الحسن بن ابی سعد الطيب - أسعده الله في الدارين بمحمد سيد الثقلين و آله مصابيح الملوك عليهم أفضل الصلوات و أمثل التحيات: عرضت هذه النسخة بعد القراءة على الامام الكبير العلامة التحرير زين الدين سيد الأئمة فريد العصر محمد بن ابی نصر - سقاها الله شأبيب رضوانه و كساه جلابيب غفرانه - على نسخة السيد الامام الكبير السعيد ضياء الدين علم الهدى - تغمده الله برحمته و توج مفرقه^۲ بتيجان مغفرته - و صححتها غاية التصحيح (و وشحتها نهاية التوشيح بحسب وقوفي على حقائقها و احاطتي بدقائقها، و شنت آذان

۱. در نسخه محفوظ: «(في آخره كذا كان مكتوبا هذه الاحرف في النسخة التي قوبلت بها نسختي)».
۲. در متن چاپی الفوائد الطريفه اين عبارت به صورت: «... السيد الامام رضي الله عنه...» آمده است. به نظر می رسد کلمه «الرضى» در اینجا زائد باشد که شاید به خاطر بدخوانی نسخه رخ داده است.
۳. در نسخه محفوظ: «صلى الله»
۴. در نسخه محفوظ به جای آن: «(كان مكتوبا في ظهر نسخة المنتسخ منها نسختي)»
۵. در نسخه محفوظ: «معرقه»

مجله پژوهش

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷
چهار ۱۴۰۱

حواشیها بالدرر التي وجدتها فيها)؛ ثم بعد ذلك قرأته على ابنه السيد الامام الكبير عزالدين المرتضى - رضي الله عنه و أرضاه، (و جعل الجنة مأواه) - و سمعته عليه قراءة استبحت^۳ عن معانيه، و سماعا استكشفت عن مبانیه؛ (ثم ما اقتصرْتُ على تشنيف آذانها بل سمطتها بالجواهر و قلّدتها بالدرر الزواهر التي استجردتها بالغياسة في مجار مصنفات العلماء، و استنبطتها من معادن مؤلفات الفضلاء و انتزعت اكثرها من منهاج البراعة في شرح نهج البلاغة من كلام الامام السعيد قطب الدين الراوندي - بيض الله غرته و نور حضرته - و كادت في تصحيح كل ورق احدى بنات طبق، و لقيت من توشيح كل سطر نبات برح و أم فرو، فصحت إلا ما زل عن النظر او تهاب عن ادراك البصر و لا يعرف ذلك إلا من تسنم قلال شواهي هذه الصناعة بحق، و جرى في ميدانها اشواط على عرق) و ذلك في شهر ربيع الاول سنة احدى و ستمائة هجرية، و لله الحمد و المنة و على النبي الصلاة بقدر المنة و هو حسبي و نعم الحسيب».

۳. اجازات نهج البلاغه به علي بن ابي سعد

بر روی نسخه اصل نهج البلاغه علی بن ابي سعد سه اجازه از ابوالرضا راوندي و محمد بن ابي نصر و عزالدين علی پسر ابوالرضا بوده كه صورت آنان در نسخه‌های پیشین (۲، ۴، ۵ و ۶) آمده است.

۱-۳. اجازه ابوالرضا راوندي

سید ابوالرضا فضل الله بن علی الحسنی الراوندي (م ح ۵۷۱)، عالم و اديب سرشناس امامی ساکن در کاشان بوده است. بخشی از تلاش و عمر علمی او صرف تصحيح، تحشیه، روایت و انتقال ميراث ادبی گذشته بوده است (به ویژه نهج البلاغه، امالی سید مرتضی، الصحاح جوهری، و الغریبین ابو عبید هروی).^۵ نسخه‌های تصحيح و تحشیه شده توسط

۱. این عبارت در نسخه محفوظ نیست

۲. در نسخه محفوظ: «سمعتها»

۳. در نسخه محفوظ: «استبحت»

۴. این قسمت در نسخه محفوظ نیست و به جای آن دارد: «الیان کتب»

۵. برای مطالعه بیشتر رجوع شود: رسول جزینی، «کاوشی درباره سید ابوالرضا راوندي و روایت کتاب الصحاح فی اللغة»، مجله آینه پژوهش شماره ۱۹۱؛ همو، «کاوشی درباره ابوالرضا راوندي و روایت کتب لغت و ادب عربی»، مجله میراث شهاب، شماره ۱۰۳.

ایشان اساس کتابت بسیاری از نسخه‌های بوده که در مناطق شیعه نشین مرکزی جبال در قرن ششم و هفتم کتابت شده‌اند.

ابوالرضا نسخه‌ای از نهج البلاغه داشته که آن را تصحیح نموده و نسخه او اساس کتابت و مقابله تعدادی از نسخه‌های بعدی بوده است. علی بن ابی سعد در سنین جوانی اجازه روایت کتاب نهج البلاغه و چند کتاب دیگر را از ابوالرضا راوندی دریافت کرده بود که آن را بر نسخه نهج البلاغه اش ثبت کرده بوده است.

«(و فيه)١: يقول العبد الضعيف أبونصر علي بن أبي سعد بن الحسن بن أبي سعد الطيب أسعده الله في الدارين بحق النبي محمد سيد الثقلين عليه و على أهل بيته أفضل الصلوات و أمثل التحيات، أجازني السيد (الإمام)٢ الكبير ضياء الدين علم الهدى - رحمه الله - كتاب نهج البلاغة للسيد الإمام الرضي ذي الحسين أبي الحسن محمد بن الحسين بن موسى بن (الإمام)٣ محمد بن موسى بن ابراهيم بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي ابن الحسين بن علي بن أبي طالب عليهم الصلوة و السلام، عن السيد المرتضى بن الداعي الحسيني عن الشيخ أبي عبدالله جعفر بن محمد الدورستاني عنه رضي الله عنه.

(این بند در حاشیه آمده)٤: و رواه لي السيد ره عن السيد ذي الفقار محمد بن معبد الحسيني المروزي عن الشيخ ابي جعفر محمد بن الحسن بن ابي علي الطوسي عن الرضي رضي الله عنه. و الغريبين عن الشيخ زاهر بن طاهر النيسابوري المستملي عن أبي عثمان الصابوني عن أبي عبيد الهروي المؤدّب مصتّفه - رحمه الله؛ و غرر الفوائد و درر القلائد عن السيد حمزة بن أبي الأغرّ نقيب مشهد الحسين صلوات الله عليه، عن ابن قدامة عن علم الهدى رضي الله عنه؛

١. در نسخه محفوظ: «(كان في ظهر نسخة التي قوبلت نسختي بها مكتوباً)»

٢. در نسخه محفوظ: «أجازني»

٣. محفوظ

٤. این کلمه اضافه، در نسخه محفوظ

٥. در نسخه محفوظ نیز این قسمت در حاشیه نسخه آمده است.

و غریب الحدیث لأبی عبید القاسم بن سلام البغدادی عن أبي علي الحسن بن أحمد بن الحسن الحداد عن أبي نعيم الحافظ عن سليمان الطبراني الشامي عن علي بن عبدالعزيز البغوي عن أبي عبید رحمهم الله.

وكذلك أجاز لي رواية جميع ما له روايته من منقول أو مقول. وكتب في رجب سنة سبع وثمانين وخمسائة هجرية محمدية حامداً لله تعالى مصلياً على سيدنا محمد وآله الطاهرين وهو حسي ونعم الحسيب».

۲-۳. اجازة محمد بن ابى نصر القمي

در بخش نخست به دانشمند و ادیب امامی محمد بن ابی نصر الطیب القمی اشاره شد. علی بن ابی سعد که شاگرد و (ظاهراً) نواده دختری او بوده، نسخه خود را بر او قرائت کرده و سپس آن را با نسخه او مقابله کرده است. محمد بن ابی نصر اجازة روایت نهج البلاغة، همراه با ذکر طریق روایت خود به آن را، در اواخر رجب سال ۵۸۷ ق به او داده است:

«(وفیه): قرأ علی الولد الأعز الأنجب جمال الدین أبونصر علی بن محمد بن الحسین^۳ (کذا) المتطبب - أبقاء الله طویلاً وآتاه من فضله^۴ جزیلاً - کتاب نهج البلاغة نسخه هذه من أولها الى آخرها وأجزت له روايته عني عن السيد الإمام العالم العارف ضياء الدين تاج الإسلام علم الهدى أبي الرضا فضل الله بن علي بن عبد الله الحسيني الراوندي - بؤاه الله في جواره جنانه، و ثقل بالحسنات ميزانه - قراءة عليه عن ابن معبد عن أبي جعفر محمد ابن الحسن بن علي الطوسي رحمه الله، عن الرضي الموسوي رضي الله عنه، و عني عن الأستاذ السعيد أمين الدين أبي القاسم المرزبان بن الحسين المدعو ابن كميح، و عن خال أبوي الأديب أبي الحسن محمد بن الأديب أبي محمد الحسن بن ابراهيم عن الشيخ جعفر الدوردي عن الرضي - رضي الله عنه و عنهم و عنا جميعاً، و كتب محمد بن أبي نصر بن محمد بن علي سلخ شهر الله المرجب (رجب) سنة سبع و ثمانين و خمسمائة هجرية نبوية حامداً و مصلياً و مسلماً على نبيه محمد و عترته أجمعين».

۱. در نسخه محفوظ آمده: «(كان مكتوباً في ظهر المنتسخ منها هذه النسخة)»

۲. در نسخه محفوظ: «ولد[ی]»

۳. بنا بر نقل در نسخه محفوظ هم «الحسين» آمده است.

۴. در نسخه محفوظ آمده: «[لدنه]فضلاً»

۵. محفوظ

۳-۳. اجازة عزالدین علی بن فضل الله راوندی

در بخش نخست از عزالدین علی فرزند ابوالرضا راوندی، و اهتمام و توجه او به نهج البلاغه سخن گفته شد. علی بن ابی سعد نسخه‌اش را در نزد او قرائت و سماع کرده: «قرأته علی... عزالدین المرتضی و سمعته علیه قراءة استبحت عن معانیه، و سماعاً استکشفت عن مبانیه»؛ و سپس عزالدین علی اجازة روایت نهج البلاغه را همراه با ذکر طریق خود به آن، در ماه رجب ۵۸۹ ق به او داده است:

(صورة ما في المنتسخ كُتِبَت امامه قبل الشروع الى اصله احببت ايرادها و نقلها ليعرف الناظر البصير قدر نسختي التي نقلتها منه و هو حسي و نعم الوكيل و هي هذه):
«قرأ و سمع علي كتاب نهج البلاغة الأجل الإمام العالم الولد الأخص الأفضل جمال الدين زين الإسلام شرف الأئمة علي بن محمد بن الحسين (كذا و الصحيح: الحسن) المتطيب - أدام الله جماله و بلغه في الدارين آماله - قراءة و سماعاً يقتضيهما فضله. و أجزت له أن يرويه عني عن المولى السعيد والدي سقاه الله صوب الرضوان، عن ابن معبد الحسيني عن الإمام أبي جعفر الطوسي عن السيد الرضي رضي الله عنه.

ورويته له عن الشيخ الإمام عبدالرحيم بن الأخوه البغدادي عن الشيخ أبي الفضل محمد بن يحيى الناطلي عن أبي نصر عبدالكريم بن محمد سبط بشر الديباجي عن السيد الرضي رضي الله عنه.

(و روى لي السيد الإمام ضياء الدين علم الهدى سقى الله ثراه، عن الشيخ مكي بن أحمد المخلطي عن أبي الفضل الناطلي عن أبي نصر عن الرضي رحمهم الله)^۳

ورواه لي أبي - قدس الله روحه - عن الشيخ الإمام أبي جعفر محمد بن علي بن الحسن المقرئ النيسابوري عن الحسن بن يعقوب الأديب عمّن سمعه عن الرضي رضي الله عنه. كتبه علي بن فضل الله الحسيني حامداً مصلياً في رجب سنة تسع وثمانين و خمسمائة».

۱. عبارت داخل پرانند از عبدالرشید شوشتری است. در نسخه محفوظ، کاتب آن در جای این عبارت نوشته: «و کان فی ظهر النسخة التي عورضت نسختي بها»
۲. در نسخه محفوظ: «الحسن»
۳. عبارت داخل پرانتر در نسخه محفوظ نیست.

یکجا در نهج البلاغه علی بن ابی سعد به نام او اشاره شده است: «خط السيد الامام عزالدين المرتضى رحمه الله» (فریم ۴۱)

۴: یادداشت های متفرقه

د: در پایان نسخه نقش خواتیم امیرالمؤمنین علیه السلام بر چهار مهر (عقیق، فیروزه، یاقوت و آهن) او نگاشته شده است و در حاشیه آن نوشته شده است: «وجدت في آخر النسخة التي انتسخت هذا الكتاب:»^۱ قال الامام الكبير زين الدين محمد بن ابي نصر - سقى الله ثراه و روا صدره: وجدت هذه النقوش مكتوبة في آخر نسخة من هذا الكتاب بخط الاستاد ابي يوسف يعقوب بن (احمد) النيسابوري رحمه الله...».

از دیگر یادداشت های پایان نسخه، شعر معروف یعقوب بن احمد نیشابوری درباره نهج البلاغه است: «انشدني المولي دام ظلّه قال انشدني السيد الامام السعيد ضياء الدين قدس الله روحه العزيز قال كتب الاستاد ابو يوسف يعقوب بن احمد على ظهر نسخه هذه الايات:»^۳.

ه: یادداشتی درباره تاریخ تولد و وفات سید رضی و سید مرتضی: «رويان الرضي رضي الله عنه و ارضاه و جعل الجنة منقلبه و ماواه وُلد سنة تسع و خمسين و ثلثمائة ببغداد، و وفاته كانت في اليوم السادس من المحرم الواقع في شهر سنة ست و اربع مائة (فعمره كان ستًا و اربعين سنة) و شهوراً و قبره و قبر اخيه المرتضى علم الهدى ثقل الله بالحسنات ميزانها و اعلى الله شانها بكربلا حيال ضريح مولانا الحسين بن علي بن ابي طالب عليهما الصلوة و السلم على بابي قبة صلوات الله و سلامه عليه.»

«روى القاضي ابومنصور محمد بن محمد بن احمد العسكري (كذا و الصحيح: العكبري) قال: سمعتُ المرتضى علم الهدى قدس الله روحه العزيز- يقول وُلدت سنة خمس و خمسين و

۱. عبارت داخل پرانتز فقط در نسخه محفوظ آمده است.

۲. این اضافه در نسخه محفوظ آمده است.

۳. این قسمت اخیر در نسخه محفوظ نیست.

۴. این اضافه فقط در نقل افندی آمده است (الفوائد الطريفة، ص ۴۰۹)

ثلثمائه و توفی فی شهر ربیع الاول سنة ست و ثلاثین و اربع مائه هجرية و له يوم توفی ثمانون سنة و ثمانية اشهر و ایام رحمه الله»^۱

و: اشعار عزالدین علی بن ابوالرضا راوندی و علی بن ابی سعد درباره نهج البلاغه^۲

در یادداشت‌های پایان نسخه، شعر عزالدین علی راوندی و علی بن ابی سعد درباره نهج البلاغه آمده است. همانطور که در بخش نخست گذشت شعر این دو بر روی نسخه المتحف العراقی (۱۶۶۲) هم بود که شعر عزالدین علی از آن نقل شد. لذا در اینجا فقط اشعاری که علی بن ابی سعد درباره نهج البلاغه سروده نقل می‌شود:

«لکاتبها العبد الضعیف الراجی عفورته الخائف من عظیم ذنبه أبی نصر علی ابن أبیسعد الطیب أسعده الله فی الدارین:

نهج البلاغة مشرع الفصحاء	و معشش البلغاء والعلماء
دُرَج عقود عقول ^۳ أرباب التقى	فی دَرَجه من غیر ما استثناء
فی طیه کل العلوم کائه	الجفر المشار إليه فی الأنباء
من کان یسلک نهجه متشمرأ	أمن العثار وفاز بالعلیاء (ظ بالعلباء)
غرر من العلم الإلهی انجلت	منظومة (بهرت) ^۴ ضیاء ذکاء
ویفوح منها عبقة نبویة	لا غرو قدا من أديم سناء
روض من الحکم الأنیقة جاده	جود من الأنوار لا الأنواء
أنوار علم خلیفة الله الذی	هو عصمة الأموات والأحیاء
وجذیلها وعذیقها مترجبا (ظ مترجبا)	ومحککاً جداً بغير مرأ
مشکاة نور الله خازن علمه	مختاره من سرة البطحاء

۱. افندی این نقل قول از ابومنصور عکبری (۳۸۲-۴۷۲) را با تفصیل بیشتر، بر نسخه‌ای که از کتاب الامالی سید مرتضی دیده است (ریاض العلماء، ج ۴، ص ۳۰)

۲. دانش پژوه به این اشعار اشاره نکرده، ظاهراً این قسمت در نسخه محفوظ نیست.

۳. در حاشیه: «رقاب صح»

۴. این اضافه در نسخه المتحف العراقی ۱۶۶۲

۵. در نسخه المتحف: «مستمسک»

وهو ابن بجدته عليه تهذلت أغصانه من جملة الأمراء^١
 و وصي خير الأنبياء اختاره رغما لتيم أرذل الأعداء
 صلّي الإله عليهما منا ينطوي برد الظلام بنشر كفّ ضياء
 و على سلالته^٢ الرضي محمّد قطب السباق جوى من الفصحاء»
 بر اساس اطلاعات پيشين مى توان مراحل كتابت و سپس قرائت و مقابله نسخه نهج
 البلاغه على بن ابى سعد را به شكل زير خلاصه كرد:

- اجازه روايت نهج البلاغه توسط ابوالرضا راوندى (م ح ٥٧١) به على بن ابى سعد
 در سنين جوانى او
- فراغت از كتابت نسخه در ٢٤ ربيع الاول ٥٨٧ ق
- قرائت آن بر محمد بن ابى نصر و اجازه او به على بن ابى سعد در ماه رجب (يا
 ربيع الاول) ٥٨٧ ق
- عرضه و مقابله با نسخه اى كه بر ابوالرضا قرائت شده است (ظاهراً نسخه محمد بن
 ابى نصر) و نقل نكات و فواندى از آن
- مقابله با خود نسخه ابوالرضا راوندى و نقل حواشى از آن
- قرائت آن بر عزالدین على پسر ابوالرضا در رجب ٥٨٩ ق و دريافت اجازه از او
- افزودن حواشى بر آن برگرفته از تالیفات عالمان گذشته بخصوص از منهاج البراعة
 قطب راوندى

٥. مقابله با نسخه سید رضی

در تعدادی از نسخه های کهن نهج البلاغه گاه اختلاف ضبطها با تعدادی یادداشت های
 توضیحی بسیار کوتاه با انتساب به سید رضی با عباراتی مانند «بخط الرضى»، «بخطه» و
 «فی نسخه الرضى» و غیر آن آمده است. به نظر می رسد سید رضی این نکات را بعد از
 تألیف (و چه بسا هنگام تألیف) نهج البلاغه به تدریج به نسخه اصل خود افزوده است.

١. در حاشیه: «اشارة إلى قوله عليه السلام نحن امراء الكلام فينا تنشبت (٩) [عروقه] و علينا تهذلت اغصانه صح». کلمه
 داخل کروشه اضافه از نسخه المتحف العراقي است.
 ٢. در حاشیه: «سليهما صح».

از نکات با اهمیت نسخه نهج البلاغه علی بن ابی سعد آن بوده که به صورت مستقیم یا با واسطه با نسخه سید رضی مقابله شده و این موارد با رنگ قرمز در نسخه مشخص شده است: «کَلَّ مَا هُوَ بِالْحَمْرَةِ عَلَى حَوَاشِي هَذَا الْكِتَابِ وَ فِي مَتْنِهِ فَهُوَ نَسْخَةُ السَّيِّدِ الرَّضِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَأَرْضَاهُ وَ جَعَلَ الْجَنَّةَ مَنْقَلِبَهُ وَ مَثْوَاهُ». از این رو این دیدگاه مطرح شده که نسخه علی بن ابی سعد به طور مستقیم با نسخه اصل به خط سید رضی مقابله شده است.^۱ به نظر حقیر شاهدی روشن برای مقابله مستقیم نهج البلاغه علی بن ابی سعد با اصل نسخه سید رضی وجود ندارد بلکه این موارد به واسطه نسخه نهج البلاغه سید ابوالرضا راوندی به نهج البلاغه علی بن ابی سعد انتقال داده شده است.

نکته: از موارد اختلاف نسخه‌های نهج البلاغه بودن یا نبودن شش خطبه آخر بخش خطبه‌ها و همچنین اختلاف در ترتیب آن‌ها است (این پنج یا شش خطبه، به عنوان زیادات شناخته می‌شود). تعدادی محدود از نسخه‌ها فاقد همه این شش خطبه یا چندتا آن است. در تعدادی از نسخه‌های کهن این خطبه‌ها به این شکل آمده که ابتدا پنج خطبه با عبارت آغازین «زیادة من نسخة كتبت على عهد المصنف» آمده و در انتها آن عبارت «انتهت الزيادة» می‌آید، و سپس عبارت «زیادة من نسخة بغدادیة» نوشته شده و در ذیل آن خطبه ۲۳۹ (بذکر فی‌ها آل محمد صلی الله علیه و علیهم ...) می‌آید. با توجه به این نکات حدس می‌زنم این خطبه‌ها (و یا حداقل خطبه ۲۳۹) در اصل نسخه نهج البلاغه سید رضی نبوده ولی بعداً در همان زمان حیات سیدرضی با تأیید او به نهج البلاغه افزوده شده است. در نسخه نهج البلاغه علی بن ابی سعد شاهدی دیگر برای این نظر است؛ خطبه ۲۳۹ در آن آمده اما در ابتدا آن «لا» و در انتها آن «الی» با رنگ قرمز آمده و در حاشیه نوشته شده است: «هذه زیادة من نسخة تعبا به ولكنها ليست من نسخة السيد الرضی رضی الله عنه».

۶. حواشی نهج البلاغه علی بن ابی سعد الطیب

در حواشی نسخه علی بن ابی سعد و گاه میان سطور اختلاف نسخ و صورت ضبط‌های متفاوت برخی واژه‌ها نگاشته شده، که تعدادی از آنان به رنگ قرمز بوده است. همچنین در برخی واژه‌ها دو حرکت یا اعراب همزمان با نشان «معاً» آمده و در بسیاری جاها در متن

۱. سید محمود مرعشی و دیگران، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۳۳، ص ۵۲۸.

برای نشان دادن اختلاف ضبط در یک کلمه از دو رنگ نویسی استفاده شده و یکی از حرکت‌ها با رنگ قرمز نشان داده شده است. همچنین علامت «لا» و «الی» با رنگ قرمز به ترتیب در ابتدا و پایان برخی عبارات نوشته شده است که این عبارات جزء اختلاف نسخه‌های نهج البلاغه است. همانطور که گذشت در این نسخه تذکر داده تمام مواردی که به رنگ قرمز نوشته، از نسخه سید رضی بوده است.^۱

نهج البلاغه علی بن ابی سعد مشحون از یادداشت‌های توضیحی است که در حواشی آن و احیاناً میان سطور نگاشته است. بیشتر این مطالب برگرفته از شرح قطب راوندی بر نهج البلاغه بوده است: «... ثم ما اقتصرْتُ علی تشنیف آذانها بل سمطتها بالجواهر و قلدتها بالدرر الزواهر التي استجردتها بالغيصة في بحار مصنفات العلماء، و استنبطتها من معادن مؤلفات الفضلاء و انتزعت اكثرها من منهاج البراعة في شرح نهج البلاغه من كلام الامام السعيد قطب الدين الراوندي». احتمالاً برخی حواشی از خود علی بن ابی سعد باشد البته فقط در یک مورد در حاشیه خطبه ۱۳۲ به این مطلب تصریح شده است: «يقول العبد الضعيف علي بن ابي سعد الطيب اسعده الله في الدارين...».

در چند حاشیه سخن از جزءی ملحق به نسخه نهج البلاغه او شده: «لهذا الكلام حكاية طويلة كتبتها في الجزء الملحق باول الكتاب...» (فریم ۲۶، ۵۲، ۲۴۳).

۱-۶. حاشیه‌های از ابوالرضا راوندی

ابوالرضا نسخه‌ای از نهج البلاغه داشته که آن را تصحیح نموده و نسخه او اساس کتابت تعدادی از نسخه‌های بعدی بوده است. دأب و روش ابوالرضا آن بوده که نسخه‌های شخصی خود را با نسخه‌های دیگر مقابله کرده و آنان را تصحیح می‌نمود و بعلاوه یادداشت‌های توضیحی در حواشی آنان می‌افزوده است (مانند نهج البلاغه، امالی سید مرتضی، الصحاح

۱. این توصیفات بر اساس آن است که بپذیریم نسخه نهج البلاغه کتابت شده توسط عبدالرشید بن نورالدین، استسلاخ دقیق و امین از نهج البلاغه علی بن ابی سعد بوده است.

جوهری)، بعلاوه ابوالرضا در هنگام برپائی مجالس قرائت و سماع این کتاب‌ها، مطالبی بیان می‌نموده که شاگردانش آن نکات را در حواشی نسخه‌های خود می‌افزوده‌اند.^۱

تعدادی از حواشی نهج البلاغه علی بن ابی سعد برگرفته از نسخه سید ابوالرضا راوندی بوده است. نکته قابل توجه آنکه تعدادی از این حاشیه‌ها در دیگر نسخه‌های کتابت یا مقابله شده با نسخه ابوالرضا (اسامی آنان در پاورقی پیشین گذشت) نیامده است.

ظاهراً علی بن ابی سعد اواخر عمر ابوالرضا را درک کرده، و اجازه روایت نهج البلاغه را از او دریافت کرده است. اطلاع نداریم آیا او در مجالس قرائت و سماع نهج البلاغه در نزد ابوالرضا، حضور داشته است یا خیر، ولیکن بعداً این امکان برای او فراهم شد که نسخه خودش را با اصل نسخه ابوالرضا راوندی مقابله کند: «بلغت المقابلة بنسخة السيد الإمام -رضي الله عنه - و الحمد لله على ذلك، و صلواته على سيدنا محمد و آله الطاهرين»، و بعلاوه حواشی از آن را نقل کرده: «... و وشحتها نهاية التوشیح بحسب و قوفی علی حقائقها و احاطتی بدقائقها، و شنت آذان حواشیها بالدرر التي وجدتها فیها». همچنین او می‌توانست از طریق نسخه محمد بن ابی نصر و عزالدین علی راوندی، بخشی دیگر از بیانات ابوالرضا که چه بسا در اصل نسخه او نبوده، نقل کند.

علی بن ابی سعد با تعابیر مختلف از ابوالرضا نقل کرده است: «قال السيد الامام قدس الله روحه»، و «منقول من خط السيد الامام»، و «ذكر السيد الامام»، و «من كلام السيد الامام»

۱. از نسخه‌های نهج البلاغه که از روی نسخه ابوالرضا کتابت یا با آن مقابله شده، حداقل این شش نسخه زیر را می‌شناسیم:

- نهج البلاغه، کتابت عبدالجبار بن حسین فراهانی در ۵۵۳ ق (کتابخانه رضا رامپور، شماره ۱۱۹۰)
- نهج البلاغه، کتابت محمد بن علی حمدانی در ۵۷۵ ق (عکسی مرکز احیاء، شماره ۱۸۱۸)
- نهج البلاغه، کتابت احمد بن ابی عبدالله بلکو در ۷۲۳ ق (اصل آن موجود نیست ولی چند نسخه در کتابخانه آیت الله مرعشی و آستان قدس در دست است که بر اساس آن کتابت شده‌اند).
- همچنین نسخه‌های زیر هرچند متن آنان بر اساس نسخه ابوالرضا نبوده، ولی با آن مقابله شده و ضبطها و حواشی آن را نقل کرده‌اند.
- نهج البلاغه، کتابت محمد بن حسن نازویه قمی در ۵۵۶ ق، که در ۵۷۱ ق بر ابوالرضا قرائت کرده (المتحف العراقی ۳۷۸۴)
- نهج البلاغه، کتابت علی بن ابی سعد الطیب کتابت ۵۸۷ ق
- نهج البلاغه، کتابت احمد بن مؤید بن عبدالجلیل در ۵۸۸ ق (کتابخانه چستریتی شماره ۵۴۵۱)

السعيد» و «قال السيد الامام السعيد ضياء الدين قدس الله روحه» و «من كلام السيد السعيد ضياء الدين» و «منقول من خط السيد السعيد ضياء الدين» و «قال السيد ضياء الدين علم الهدى قدس الله روحه» و «كذا وجدت بخط السيد السعيد ضياء الدين قدس الله روحه» و «نقلته من خط السيد الامام قدس الله روحه» و «في حاشية نسخة السيد روح الله روحه» «هذا من كلام السيد الامام أورده في ضوء الشهاب» «منقول من سنة الاربعين في سنته الاربعين للسيد الامام ضياء الدين قدس الله روحه و قد كتب على حواشيها...».

يادداشت‌ها و حواشی ابوالرضا شامل توضیحات لغوی، شرح و توضیح عبارات و گاه گزارش‌های تاریخی است. در اینجا از باب نمونه یکی از حواشی او می‌آید. در حاشیه نامه سوم در توضیح معنای عقل از او نقل شده است: «قال السيد ضياء الدين علم الهدى قدس الله روحه: العقل في اللغة اصله الحبس، و العاقل من حبس الاشياء على مواضعها و وضعها فيها، و منه عقلت البعير اذا حبسه بالعقال، و حقيقة العقل مجموع علوم اذا حصلت للانسان صح منه اكتساب العلوم و المعارف و حسن تكليفه، و قال امير المؤمنين عليه السلام العقل عقلان مطبوع و مسموع و لا ينفع مسموع اذا لم يكن مطبوع كما لا ينفع ضوء الشمس و ضوء العين ممنوع فالاول المشار اليه بقوله عليه السلام ما خلق الله خلقا اكرم عليه من العقل و الثاني المشار اليه بقوله عليه السلام ما كسب احد شيئا افضل من العقل يهديه الى هدى او يرده عن ردي و كل موضع ذم الله تعالى الكفار به فيه بعدم العقل فالاشارة به الى الثاني دون الاول و قد عقل الرجل يعقل عقلا و معقولا فهو معقول و عقول».

بخش چهارم: عبدالرشید بن نورالدین کاتب عالم و دقیق نهج البلاغه

در مباحث پیشین این سؤال مطرح شد که از پنج نسخه در دسترس، که در بخش دوم- قسمت اول معرفی شدند، کدام یک به طور مستقیم از روی نسخه نهج البلاغه علمی بن ابی سعد کتابت شده‌اند. شواهد نشان می‌دهد نسخه‌ای که توسط عبدالرشید بن نورالدین شوشتری کتابت شده اساس استنساخ و مقابله چهار نسخه دیگر (مرعشی، ملی، سپهسالار و مجلس) بوده است. نسخه نهج البلاغه کتابت شده توسط او نشان دهنده امانت و تلاش ستودنی او در کتابت و نقل حواشی آن است. شرح حال او به طور مبسوط در پیوست مقاله خواهد آمد.

میر تقی

کتابت و روایت نهج البلاغه در قرن نهم
علی بن ابی سعد الطیب القمی

۴-۱. حواشی عبدالرشید بن نورالدین با امضاء «ی د»

در حواشی نسخه‌های نهج البلاغه معرفی شده (۳ تا ۶)، یادداشت‌های توضیحی مرتبط با متن، با امضاء «ی د» آمده است. این حواشی از شخصی است که اصل نسخه کهن علی بن ابی سعد را در اختیار داشته است. با اطمینان می‌توان گفت این امضاء و حاشیه‌ها از عبدالرشید بن نورالدین است. علاوه بر شواهدی که در نسخه نهج البلاغه کتابت شده توسط او وجود دارد، شاهد دیگر آنکه همین امضاء «ی د» را در ذیل یادداشت‌های حواشی چند نسخه کتابت شده توسط او می‌بینیم (به پیوست مقاله رجوع شود).

۴-۲. دقت‌های کاتب در توصیف نسخه اساس

از امتیازات نسخه کتابت شده توسط عبدالرشید شوشتری آن است که بعضاً ویژگی‌های شکلی نسخه اساس را توصیف کرده است، مثلاً در انتها بخش خطب می‌نویسد: «و کانت فیه هنا فاصلة بقدر سطرین مذهبة و کان المذكور بعد ابتداء جز و آخر». مثال دیگر آنکه در کنار بسمله آغازین نوشته است: «قد کتب فی المنتسخ بالخط الکوفی»، و همچنین در کنار عنوان: «باب المختار من خطب امیرالمؤمنین علیه السلام» نوشته: «کان فی المنتسخ منه مکتوبا بالخط الکوفی»^۱. او حتی جاهائی که در نسخه اساسش محو و غیر خوانا بوده، با عباراتی مانند «محیت بیاض»، «هنا بیاض»، «هنا سقط»، «موضع کلمات محیت»، «قد محیت هنا کلمات ترکت موضعها» و غیر آن، تذکر داده است.

کاتب عبارات عرض و مقابله که بر نسخه اصل بوده نقل کرده است: «فی المنتسخ: عورض و صحح و قری» (فریم ۲۸۵؛ همچنین ۱۸۰، ۳۰۴)؛ یا نقل عبارت: «فی المعروض علیه هنا: الحمد لله اولاً و آخراً و باطناً و ظاهراً و صلواته علی نبیه محمد و آله بقدر المنة» (فریم ۲۲۱؛ همچنین ۲۷۵، ۷۷، ۹۳، ۳۴۸).

۱. استفاده از خط کوفی در فهرست آغاز کتابها و نوشتن بسمله و عناوین کتابها در صفحه عنوان در نیمه دوم قرن ششم در مناطق قم و کاشان متداول و معمول بوده است. تکرار این الگو نشانه وجود یک سنت نسبتاً فراگیر در کتابت نسخه‌ها در آن مناطق است (حکیم، محمدحسین، «بازمانده‌هایی از چند کتاب مفقود شیعی»، مجله آینه پژوهش، مرداد و شهریور ۱۳۹۹، ص ۱۰۳).

عبدالرشید در هنگام کتابت در چندجا عباراتی که در حاشیه نسخه اساسش بوده، به متن انتقال داده و البته آن را تذکر داده است؛ مثلاً کاتب عبارت «فأته احسنُ الحديث و تفقهوا فيه فانه»^۱ در متن خطبه ۱۱۰، را ابتدا با جوهر سیاه نگاشته و سپس با جوهر قرمز روی آن نوشته، و در حاشیه تذکر داده است: «کتبته في الاصل بالحمرة كان في المنتسخ مكتوباً في الهامش إلا اني كتبته بالسواد لكونه من الاصلی ثم اصلحته بالحمرة ليوافق ذاک من جهة الحمرة كما هو الموعود». نمونه دیگر آنکه کاتب در کنار حکمت ۴۷۹-۴۸۰ نوشته است: «و فيه زيادة کُتبت علی هامش الكتاب و الظاهر کونه من الاصل لقوله و هذا حين انتهاء الغاية بنا، فلذلك کتبنا الحديثين في الاصل ی د» که نشان می دهد ظاهراً این دو حکمت در نسخه اساس، در حاشیه بوده ولی کاتب تشخیص داده که آن را به متن انتقال دهد.

۳-۴. مقابله با نسخه اسعد بن شفروه اصفهانی

نکته با اهمیت آنکه عبدالرشید شوشتری نسخه‌ای کهن از نهج البلاغه که البته فقط شامل بخش نامه‌ها و حکمت‌ها بوده، در دست داشته که آن را با نسخه کتابت شده از روی نسخه علی بن ابی سعد، مقابله کرده و یادداشت‌ها و حواشی آن را در حاشیه نسخه خودش افزوده و برای تمایز آن از حواشی نسخه اساس، از علامت شبیه عدد «۲» استفاده کرده است. نگارنده در مقاله‌ای نشان داده که آن نسخه کهن از عالم امامی اسعد بن عبدالقادر شفروه اصفهانی (زنده در ۶۳۵ ق) بوده که حواشی بر آن نگاشته بوده است.^۲

وجود امضاء او (ی د) در پایان یکی از آنان: «و في النسخة التي جعلنا علامتها هذا ماكانت في تلك النسخة والله يعلم ی د»، تاییدی است که این کار توسط خود عبدالرشید انجام گردیده است.

نگارنده در حد توان اندک خود تلاش نمود بخشی از تلاش عالمان متقدم قم در کتابت و روایت نهج البلاغه را نشان دهد و گزارشی از عالم گمنام امامی علی بن ابی سعد الطیب و نسخه او از نهج البلاغه ارائه شود. امیدوارم پژوهشگران محترم اشکالات و نکات تکمیلی

۱. بود یا نبود این عبارت جزء اختلاف نسخه‌های نهج البلاغه است.

۲. جزینی، رسول، «نکاتی درباره روایت نهج البلاغه در اصفهان قرن ۶-۷ هجری (محمد بن عبدالواحد المدینی و اسعد بن شفروه اصفهانی)، مجله میراث شهاب، شماره ۹۸.

در این باره را تذکر دهند و بعلاوه بتوان نسخه موجود در المتحف العراقی را تهیه نمود تا در آینده این مباحث را اصلاح و تکمیل کرد.

پیوست: شرح حال عبدالرشید بن نورالدین شوشتری

همانطور که گذشت عبدالرشید بن نورالدین ظاهراً به نسخه اصل (و یا حداقل کتابتی کهن از) نهج البلاغه علی بن ابی سعد الطیب دست می‌یابد و با دقت بسیار ستودنی نسخه‌ای از روی آن کتابت می‌کند که آن نسخه اساس کتابت چهار نسخه موجود دیگر آن در ایران، شده است. او بعلاوه نسخه کهن دیگری از نهج البلاغه (شامل بخش نامه‌ها و حکمت‌ها) در اختیار داشته که متعلق به عالم امامی اسعد بن شفروه اصفهانی بوده، و نسخه کتابت شده از روی نهج البلاغه علی بن ابی سعد را با نسخه شفروه مقابله کرده و بخشی از حواشی آن را نقل کرده است. به پاسداشت تلاش او در انتقال این میراث ارزشمند، گزارشی از شرح حال و کارنامه علمی او خواهد آمد.

۱. شرح حال او در کتب تراجم

معاصر او محمد بن محمد دارابی در تذکره لطایف الخیال، تألیف در سال‌های ۱۰۷۶-۱۰۷۸ ق، درباره او می‌نویسد: «الفاضل العالم الكامل السعید آخوند مولانا عبدالرشید بن نورالدین، نسب شریفش به لقمان حکیم منتهی می‌شود و اکثر اوقات در سلسله علیه ایشان طیب بالارث و الاستحقاق بود، اما نهایت تقدس ذات آخوند را از این شغل مانع آمده، الحق که طبابت کسرشان اوست؛ چه هر کس به شغل الهیات از طبیعیات متأثر نشود که به طب، کی به طب که فرع طبیعی است طبع او راضی خواهد شد؟ خصوص آن که در مدت العمر ذیل تقوی را به لوث شبهه آلوده نکرده و از مال وقف توقف نموده، به کدیلد خود وجه معیشت حلال تحصیل کرده، بی تکلف نفس قدسی که از لوازم مجتهدین و استنباط احکام شرعی است در آن ذات مقدس مشاهده می‌شود و رتبه عالیه اجتهاد را دارد و کمال موزونیه نیز از آن صاحب کمال فوت نشده هر چند شعر دونی مرتبه اوست، لیکن معانی حقه گاهی به صورت نظم درآورده «رشدی» تخلص می‌کند و این چند بیت از نتایج افکار اوست: ...»^۱. دارابی در ادامه نمونه اشعار او را

۱. محمد دارابی، تذکره لطائف الخیال، ج ۲، ص ۱۲۶-۱۲۸؛ نقل از همین منبع در مقدمه مصحح کتاب فردوس در تاریخ شوشتر، ص ۴۰-۴۱. شرح حال او در منابع بعدی در اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۱۰-۱۱؛ طبقات اعلام الشیعه، ج ۸، ص ۳۲۰-۳۲۱

نقل کرده است، و سپس در شرح حال بعدی به فرزندش محمد محسن بن عبدالرشید اشاره کرده و چند بیت از اشعار او را می‌آورد.

میرزا عبدالله افندی (م ۱۱۳۰) درباره او می‌نویسد: وی از فضیلتی اوائل روزگار ما بوده، و در شوشتر به علم و فضل و پارسایی مشهور است، و من برخی از کتب و فوائد او را دیده‌ام. سید نعمت الله شوشتری در تعلیقاتش بر کتاب امل الآمل می‌نویسد: عبدالرشید عالمی فاضل، محدثی فقیه، و پرهیزکاری پارسا از معاصران است. از آثار او شرحی است بر اوایل کتاب الاستبصار، و تعلیقات و حواشی بر کتابهای حدیث و فقه دارد، و ما نخست در شیراز و پس از آن در شوشتر به ملاقات او رسیدیم و او خوش برخورد و باصفا بود و در فنون علوم با وی گفتگو می‌کردیم.^۱

سید عبدالله جزائری (م ۱۱۷۳ ق) در کتاب تذکره شوشتر شرح حال او را آورده که خلاصه آن این است که نام پدرش ملا نورالدین طبیب بوده، و عبدالرشید مردی زاهد و منزوی بود. در آغاز حال به هندوستان رفت و در آنجا با سید نظام الدین احمد شیرازی -پدر سید علی خان شارح صحیفه- و مولانا فرج الله دزفولی ارتباط داشت که کمک مالی به او کردند؛ او سپس به ایران بازگشت، تابستان را در شیراز و زمستان را در شوشتر به سر می‌برد و جمعی از دوستان از سرمایه او تجارت می‌کردند و منافع آن را به وی می‌دادند و او با آن مال گذران می‌کرد و او فرزندی داشت به نام ملا محسن که شاگرد ملا محسن (فیض) کاشانی بوده که در جوانی درگذشت.^۲ سال وفات او را ۱۰۷۹ هجری نوشته‌اند.^۳

میرزا رشید

کتابت و روایت نهج البلاغه در قرن ششم:
علی بن ابی سعید الطیب القمی

۱. عبدالله افندی، ریاض العلماء، ج ۳، ص ۱۱۷

۲. نسخه‌ای از کتاب ثواب الاعمال و همچنین التوحید شیخ صدوق به خط محمد محسن بن عبدالرشید بن نورالدین حکیم المکی به تاریخ کتابت ماه رجب ۱۰۵۹ ق در شوشتر، در کتابخانه آستان قدس به شماره ۲۳۳۲۲، و ۲۳۳۲۱ نگهداری می‌شود.

۳. سید محمد جزائری، نابغه فقه و حدیث، ص ۱۸۹ به نقل از حاشیه الاجازة الكبيرة.

۲. تالیفات عبدالرشید شوشتری

۱. المسائل الاخبارية في الاحكام الشرعية، این کتاب در استخراج مسائل فقه از متون اخبار کتب اربعه با ترتیب کتاب «الکافی» با حذف اسانید است. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه مجلس، در ضمن مجموعه شماره ۵۹۴۴ (برگ ۲۳۰-۲۸۹) باقی مانده است.^۱

۲. مجالس الامامیه، کتابی مفصل به زبان فارسی در اعتقادات، که در یک مقدمه و دوازده مجلس و یک خاتمه تألیف کرده است. نسخه‌ای از جزء اول این کتاب در کتابخانه ملی به شماره ۸۵۰۷ در دست است که توسط حسن بن محمدطاهر حسینی در شعبان ۱۰۷۵ ق کتابت شده است. همین کتاب نسخه‌ای دیگر از این کتاب را در جمادی الثانی ۱۰۷۵ ق کتابت کرده است که در کتابخانه آیت‌الله مرعشی به شماره ۱۱۰۵ نگهداری می‌شود.^۲

۳. دره فاخره، رساله‌ای مختصر در رد صوفیه، در سه فصل با عناوین «در بیان اسم صوفی و جماعت صوفیه»، «ذکر جلی» و «ذکر خفی». عبدالرشید تألیف آن را در ۱۶ ربیع الاول ۱۰۵۷ ق به اتمام رسانده است. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه مجلس ضمن مجموعه شماره ۴۳۸۶ موجود است که در ماه رجب ۱۰۵۸ ق از روی نسخه مؤلف کتابت شده است.^۳ حواشی از مؤلف با «منه سلمه الله» در حاشیه آن آمده است.

۴. ریاض المحبین، این کتاب فارسی شرحی مزجی بر خطبه حضرت علی علیه السلام در روز جمعه است. نسخه‌ای متأخر از این کتاب در کتابخانه ملی ایران به شماره ۳۶۶۹۶ موجود است.^۴ در منابع تراجم از این اثر او نام نبرده شده بود.

۵. شرح الاستبصار؛ شرحی بر اوائل کتاب الاستبصار شیخ طوسی بوده است.^۵

۱. عبدالحسین حائری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۱۷، ص ۳۲۸-۳۲۹

۲. سید احمد اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ج ۳، ص ۲۷۸

۳. عبدالحسین حائری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۱۲، ص ۹۲-۹۳

۴. نسخه‌ای دیگر از آن به تاریخ ۱۱۱۷ ق در کتابخانه چهل ستون طهران بوده است (جلالی حسینی، همان، ص ۱۶۱)

۵. عبدالله افندی، ریاض العلماء، ج ۳، ص ۱۱۷؛ جزائری، تذکره شوستر، ص ۵۰

۶. سوانح البال؛ سید عبدالله جزائری درباره آن می‌نویسد: «... کتاب سوانح البال مشتمل به نتایج افکار آنجناب از فنون علوم و شعر و انشاء و غیره و از آنجا مبلغ فضل آن حضرت معلوم می‌شود».^۱

همچنین افندی درباره او می‌نویسد: «له تعلیقات و حواشی علی کتب الحدیث و الفقه». دو نسخه کتابت شده توسط او (مختلف الشیعه، و الکافی) در بردارنده حواشی اوست.

۳. کتابت نسخه‌ها

عبدالرشید بن نورالدین شوشتری به جزء نهج البلاغه که حدود پنج یا شش سال قبل از وفات کتابت کرده، نسخه‌های دیگر را استنساخ کرده که در ادامه معرفی می‌شوند.

۱. مجموعه‌ای در کتابخانه آیت‌الله مرعشی به شماره ۱۳۳۰۶، شامل ۸۴ برگ به خط شکسته نستعلیق در سال‌های ۱۰۵۹ ق و ۱۰۶۱ ق توسط او در شهر شوشتر کتابت شده است. شامل طب الائمة از حسین بن بسطام؛ مناظره البهلول و الهارون الرشید به روایت عبدالله بن احمد بن بسطام؛ الاهلیجیه^۲، و کتاب الادلة علی الخلق و التدبیر و ... منسوب به مفضل بن عمر (التوحید)؛ تفسیر سوره الفاتحه از علی بن محمد شیرازی؛ حاشیه انوار التنزیل از ابوالقاسم لیثی سمرقندی؛ و همچنین حاشیه‌ای دیگر از مولفی ناشناس؛ و در پایان العشرة الکاملة که رساله کوتاهی حاوی ده مساله از ده موضوع گوناگون است.^۳

۲. الوافی (جزء چهارم) تألیف فیض کاشانی: نسخه شامل ۲۱۶ برگ، در کتابخانه ملی به شماره ۴۱۹ در دست است.^۴ عبدالرشید شوشتری در ۱۱ ذی الحجه ۱۰۷۱ ق کتابت آن را به اتمام رسانده و آن را بر مؤلف قرائت کرده و در چند جا بلاغ سماع مرحوم فیض در حواشی نوشته شده (فریم ۶۳، ۱۴۹، ۲۳۲، ۳۳۹، ۳۶۶) و سماعی هم در پایان نسخه برای او نوشته است: «ثم بلغ سماعا علی ایده الله، و کتب مؤلفه».

۱. عبدالله جزائری، همان، ص ۵۰

۲. عبدالرشید در پایان این رساله نوشته است: «فی المستنسخ منه: قوبلت هذه النسخة باصلها وصحت بقدر الطاقة و كان الفراغ من ذلك يوم الجمعة السادس والعشرين من جمادى الاول من سنة اثني عشر وسبعمائه...».

۳. سید محمود مرعشی و دیگران، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ج ۳۳، ص ۵۳۶-۵۴۲

۴. عبدالله انوار، فهرست کتابخانه ملی ایران، ج ۷، ص ۳۵۷

۳. مختلف الشیعه (شامل بخش طهارت تا شفعه) از علامه حلی (م ۷۲۶ ق)؛ شامل ۳۷۵ برگ به خط نستعلیق است و در کتابخانه مجلس به شماره ۸۱ ط نگهداری می‌شود. اتمام کتابت جزء اول در ۲۷ ماه رجب ۱۰۴۴ ق، و جزء دوم در ۱۴ ماه رمضان ۱۰۴۴ ق و جزء سوم در ۹ جمادی الثانی ۱۰۵۵ ق در اصفهان بوده است. او در پایان جزء اول می‌نویسد آن را از روی «نسخه عتیقه» به تاریخ سال ۷۲۱ ق کتابت کرده است. بخش ابتدائی نسخه حاشیه‌های دارد که تعدادی از آن امضاء «ی د عفی عنه» و برخی امضاء «ع ل» دارد. چند یادداشت تعدادی بلاغ مقابله با تعبیر «بلغ قبلاً بحمدالله تعالی» دارد.

بر برگ آغاز آن این یادداشت نوشته شده است: «هذه الاجزاء من المختلف للاخ في الله الفاضل التقى و الخلل الوفي مولانا عبدالرشيد بن المرحوم نورالدين الشوشترى امانة عند الفقير الى الله الغني بهاءالدين بن محمد العاملي»^۱. ظاهراً او بهاء‌الدین علی بن محمد الأشحوری العاملی، از عالمان جبل عاملی مهاجر به ایران است که به نظر می‌رسد در اصفهان ساکن بوده است.^۲

۴. الکافی شامل بخشی از کتاب الطلاق تا پایان کتاب الایمان و النذور و الکفارات در کتابخانه آستان قدس به شماره ۱۳۴۳۷ نگهداری می‌شود. نسخه شامل ۲۷۹ برگ به خط نستعلیق است.^۳ عبدالرشید بن نورالدین در ۱۲ ربیع الاول ۱۰۷۸ ق در شهر شوشتر، از کتابت آن فراغت حاصل کرده است.

او نسخه را با نسخه اصلی که از آن استنساخ کرده مقابله کرده، و در موارد متعدد یادداشت عرض و مقابله را در حواشی آن نگاشته است: «ثم عرضت علیها بعد ما کتبت منها و الحمدلله وحده» (برگ ۱ الف، ۱۹۱ ب، ۲۵۳ الف، ۲۶۱ ب، ۲۷۹ الف)، و «ثم عرضت علیها و الحمدلله وحده» (برگ ۳۱ ب، ۳۶ الف، ۳۹ ب، ۴۳ الف، ۴۷ الف، ۷۶ الف، ۸۴ ب، ۱۲۵ الف، ۲۲۰ الف، و...)، و «ثم قوبلت علیها و الحمدلله وحده» (برگ ۱۵ ب، ۲۳ ب، و...).

۱. عبدالحسین حایری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۲۴، ص ۷۸

۲. نام او را در کتب تراجم نیافتیم. یادداشت استکتاب او بر روی نسخه تهذیب الاحکام، کتابت ۱۰۳۶ ق در کتابخانه ملی ایران شماره ۷۲۳، و مصباح السالکین، کتابت ۱۰۴۰ ق در کتابخانه سپهسالار شماره ۳۰۶۹ آمده است.

۳. براتعلی غلامی مقدم و محمدعلی فراستی، فهرست نسخه‌های خطی آستان قدس، ج ۱۴، ص ۴۴۱.

نسخه حواشی توضیحی دارد که برخی از آنان با امضاء «ی د» است (۶۵ ب، ۶۶ الف، ۱۶۰ ب، ۱۶۵ ب، ۱۸۲ الف، و...) که ظاهراً از اوست.

۵. رساله المحکم و المتشابه منسوب به سید مرتضی (کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی شماره ۱۹۸)

۶. تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام در ۱۷ ذی القعدة ۱۰۵۶ ق از روی نسخه علی بن قاسم حسینی نسابه نجفی در ۲۰ ذی القعدة ۸۸۷ ق کتابت شده است.^۱

لازم به تذکر است مرحوم آقابزرگ نسخه‌ای از حاشیه ملاصدرا بر کتاب الشفاء را معرفی نموده که در ۱۲ ذی القعدة ۱۰۵۳ ق در مدرسه آصفیه شیراز کتابت شده است، و کاتب آن را عبدالرشید بن نورالدین شوشتری دانسته است.^۲ این نسخه در کتابخانه دانشگاه تهران در مجموعه مشکات به شماره ۳۲۷ نگهداری می‌شود.^۳ با مراجعه به نسخه می‌بینیم کاتب نام خودش را در انجامه «عبدالرشید الشوشتری» یاد کرده اما خط آن با نسخه‌های پیشین مغایرت دارد و اساساً با در نظر گرفتن گرایش اخبارگرای او کتابت چنین نسخه‌ای از او بعید به نظر می‌رسد و لذا به نظر می‌رسد این شخص فرد دیگری است.

۴. چند اطلاع‌پراکنده درباره او

۱. عبدالرشید بن نورالدین تقریظی بر تفسیر نورالثقلین تألیف عبدالعلی حویزی، در تاریخ ۱۵ ربیع‌الاول ۱۰۷۳ ق برای او نگاشته که صورت آن در چند نسخه باقی مانده است، از جمله کتابخانه آستان قدس به شماره ۸۰۵۶ و کتابخانه مرکز احیاء به شماره ۳۴۲۱. او این تفسیر را به خاطر صرف نقل روایات اهل بیت و پرهیز از تفسیر به رأی ستوده است.

۲. در جنگ میرزا فیاض، برادر محقق سبزواری، (موجود در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۹۷۰۷) ۳۷ نفر از عالمان به درخواست او یادداشت‌های در آن نگاشته‌اند، که در میان آنان دستخط عبدالرشید بن نورالدین شوشتری در چهار صفحه است (برگ ۷ پ-۹ ر).

۱. نشریه نسخه‌های خطی، ج ۵، ص ۳۴۹

۲. آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة، ج ۸، ص ۳۲۰

۳. محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۳، ص ۲۴۰

۳. در پایان نسخه نهج البلاغه کتابت شده توسط عبدالرشید وقف نامه آن به خط او آمده که نشان می‌دهد بخشی از کتاب‌هایش را وقف نموده است: «وقف کسایر کتبی الوقفیه علی المومنین الاثنی عشرین علی النهج المسطور و التفصیل المذكور فی الاکثر منها، فکتبته و رسمته (؟) برسمی، و انا اقل العبید ابن نورالدین الشوشتری عبدالرشید» با مهری با سجع «عبده عبدالرشید».

۴. افندی از خط عبدالرشید بن نورالدین نقل می‌کند که بخش مفقود تفسیر عیاشی را در اختیار داشته است.^۱

میر تقی میر

کتابت و روایت نهج البلاغه در قرن نهم:
علی بن ابی سعد الطیب القمی

۱. عبدالله افندی، الفوائد الطریفة، ص ۴۷۱.

